

Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”

A többségi–kisebbségi viszony néhány jelenkori problémájáról

Bevezető megjegyzések

Az elmúlt években a „cigánykérdés” nagy port kavart konfliktusai rendre a romák erőszakos szegregálásának – nemegyszer kifejezett gettósításának – hol itt, hol ott kezdeményezett helyi akcióival kapcsolatban robbantak ki. Az elkülönítés eseménysorai nem kötődtek egyetlen régióhoz vagy a települések meghatározott típusához: volt dunántúli botrány éppen úgy, mint alföldi vagy északmagyarországi; volt „gettóépítési” kísérlet városon éppen úgy, mint faluhelyen, hanyatló vidéken éppen úgy, mint olyanon, amelynek a rendszerváltás meg-rázkódtatásaiban sikerült többé-kevésbé lábön maradnia.¹ Ezekben a lokális, az országot azonban keresztül-kasul átszövő konfliktusokban mindegyre arról volt szó, hogy a helyi közösségek többségi társadalma – adott esetben latba vetve akár a rendelkezésére álló hatalmi és erőszak-szervezeti eszközöket is – a romákat fizikailag látványosan elkülönített lakhelyekre, intézményekbe, zárt kapcsolati rendszerekbe kényszerítette. A többségi kényszerrel szemben pedig maguk a romák hol mozgalmi megoldásokhoz, hol a kisebbségek alkotmányos

¹ A szegregációs kísérletek térbeli szóródásának ténye már pusztán a sajtóhírek olvastán is nyilvánvaló. Elég, ha magunk elé idézünk néhány országos visszhangot kiváltó eseményt: az 1997-es ős azóta szimbolikus jelentőségűvé vált székesfehérvári történéseit, a romák letelepedésének megakadályozását Sátoraljaújhelyen vagy a tiszavasvári különballagás esetét. És ha a sort folytatjuk a helyi sajtóorgánomok beszámolóival a cigányok számára kijelölt „külön” kocs mákról, az iskolákban szervezett „külön” cigány osztályokról, a „csak nekik” fenntartott közmunkaprogramokról stb., akkor még világosabban áll előttünk, hogy a típusosan hasonló természetű konfliktusok gyakorlatilag az egész országot behálózzák, és jelentkezésük lényegileg független a cigányság településen belüli számarányától éppen úgy, mint az adott közösség életszínvonalától vagy a térség gazdasági potenciáljától. A konfliktusok kezelésmódja viszont már jellegzetes különbségeket mutat – igaz, kevésbé a földrajzi, mint inkább a társadalmi tér tagozódása szerint. Az eltérések háttérében mindenkor összetett társadalomtörténeti, gazdasági, szociális, kulturális és politikai meghatározottságok munkálnak. (E meghatározottságokról és regionális különbségeikről bővebben lásd az alábbi tanulmányköteteket: *Kisebbség-szociológia* [szerk.: *Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária*]. Budapest, ELTE Kisebbség-szociológia Tanszék, 1997; *A cigányok Magyarországon* [összeáll.: *Kemény István, szerk.: Glatz Ferenc*]. Budapest, MTA, 1999.)

jogait értelmező és védő ombudsman törvényességi beavatkozásához, hol a „betyárromantikát” sem nélkülöző, radikális önvédelmi eljárásokhoz folyamodtak. Az efféle szélsőséges ütközéseknek nemcsak a térbeli hálója sűrűsödik, hanem előfordulásuk az időben is rendszeresebbé válik. Ezt látszik jelezni, hogy a cigány gyerekeket egyre „szokásszerűbb” hatósági döntésekkel helyezik elkülönített iskolai osztályokba;² hogy a cigány családokat immár kidolgozott ideológiákon nyugvó és formalizált hivatali „rutinokkal” rekesztik ki egyes önkormányzati segélyezési formákból,³ hogy a munkahelyi humánpolitika „bevett” és napi szinten érvényesített eljárása lett a munkaerő-felvétel bőrszín szerinti differenciálása⁴ stb.

Számításba véve, hogy az említett szegregálási kísérletek elsöprő többsége nem elsődlegesen anyagi vagy kulturális helyzete, hanem *etnikai mássága* miatt sújtja a cigányságot, talán megkockáztatható az az állítás, hogy a kilencvenes évek során a magyar–cigány konfliktus nemcsak intenzívebbé és mélyebbé vált, hanem a korábbiakhoz képest *dimenziót* is váltott: a feszültségek immár nem szociális, hanem többségi–kisebbségi mezben törnek maguknak utat. Persze nem arról van szó, hogy a cigányság gazdasági, szociológiai ismérvekkel jellemezhető helyzete az utóbbi években javult volna, s a szociális dimenziót ez szorította volna háttérbe. A rendelkezésre álló kutatási adatok ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak: akár a foglalkoztatási esélyeket, akár az iskoláztatást, a jövedelmi helyzetet vagy a lakásviszonyokat tekintjük, az olló a többségi társadalom és a roma kisebbség között az évtized során szemlátomást nőtt⁵ – és ez még akkor is igaz, ha a folyamattal párhuzamosan a cigány társadalom belső tagozódása is felerősödött. Inkább azt mondhatjuk, hogy a cigányság többségének leszakadását kísérő szociális konfliktusok *átfogalmazódnak*, és mintegy átítatják a „saját jogán” is éppen eléggé feszültségteli többségi–kisebbségi viszonyt. Az azonban, hogy ez az átfogalmazódás bekövetkezett, nem magától értődő fejlemény. Kissé mélyebbre kell ásunk értelmezéséhez, főleg pedig ahhoz, hogy következményeit számba vehessük. Mert a szociális mozzanat felolvadása a kisebbségi dimenzióban messzemenően befolyásolja a kialakulóban lévő kisebbségi intézmények arcukat és mindennapi használatát, továbbá, döntő hatással van a klasszikus szociálpolitikai ellátási formák működés módjára is.

² Dr. Loss Sándor és munkatársai: Szakértői és Rehabilitációs Bizottságok hatáselemzése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében – 1998. Kézirat, Miskolc, 1999. [A tanulmányból készült írást lásd kötetünkben: Loss Sándor: Út a kisegítő iskolába. Szakértői és Rehabilitációs Bizottságok hatáselemzése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – *A szerk.*]

³ Kurdi Zoltán–Tóth Marcell–Vági Péter: Zalakomár. Munkaközi esettanulmány, Budapest, 1998.

⁴ Interjúk cigány közhasznú munkásokkal és munkanélküliekkel, továbbá: Vági Péter: Cigányok Szekszárdon. [Lásd jelen kötetünkben. – *A szerk.*]

⁵ Lásd az egyes témakörökkel foglalkozó összegző tanulmányokat a következő két kötetben: A cigányok Magyarországon... i. m., illetve jelen kötetet.

Az itt következőkben az előbbi értelemben vett *átfogalmazódás* kapcsán felvetődő néhány kérdésre igyekszem választ találni. Első lépésben a kisebbségi és szociális dimenziók összemosódásának történeti előzményeit kísérel meg kibontani. Ezt követően a jelenkori konfliktusok elemzését két nézőpontból végzem el: egyrészt a nem cigány és a cigány kisebbségek jelenlegi helyzetének vázlatos összevetésével, másrészt a cigánykérdés társadalmi kezelésének módozatait – ha mégoly áttételesen is, de – befolyásoló néhány nemzetközi fejlemény számbavételével. Az első típusú egybevetés révén reményeim szerint pontosabban elkülöníthetjük majd egymástól azokat a mozzanatokat, amelyek a cigányokkal kapcsolatos konfliktusokban speciálisak, és azokat, amelyeket demokratikus körülmények között a többségi–kisebbségi viszony annak általános természete szerint hoz felszínre. A második típusú – nemzetközi – összevetés révén pedig igyekszem legalább részleges választ találni arra a kérdésre, hogy az Európa-szerte megélénkült többségi–kisebbségi konfliktusok térképén tartalma szerint hol helyezkedik el az a küzdelem, amelyet napjainkban a hazai cigányság folytat a maga közösségi önképének és politikai helyének megtalálásáért. Ebben az összefüggésben megkísérelm a többségi–kisebbségi viszony formalizált kereteinek kimunkálására tett néhány jogalkotói lépés rejtett értéktartalmainak feltárását és értelmezését. Közelebbről megvizsgálom majd azokat a törvényeket, illetve az Alkotmánybíróság és a kisebbségi ombudsman azon határozatait, amelyek közvetlen hatással voltak e viszony talán legfontosabb új keletű intézményesített formájának – a kisebbségi önkormányzatok rendszerének – megalkotására. Írásom zárásaként végül igyekszem röviden számba venni, hogy az új keretek között létrejött roma kisebbségi önkormányzatok néhány éves működése vajon segítette-e a cigánykérdés szociális és kisebbségi vonatkozásainak célirányos szétválasztását és hatékonyabb kezelését, illetve mélyítette vagy enyhítette-e a lokális közösségek etnikai természetű feszültségeit.

A szociális kérdés kisebbségi átfogalmazódása

A szociális és kisebbségi dimenziók egybemosódásának társadalomtörténeti előzményei az elmúlt évtizedeknek a cigányság erőszakos betagozását célzó politikai kísérleteiben, pontosabban, e kísérletek látványos – noha eleve „bekódolt” – kudarcában keresendők. Érdeemes vázlatos formában felidézünk, hogyan is ment végbe a folyamat.

Tudjuk, a romák tömeges kényszerasszimilációja a késői szocializmus fejleménye volt. Távolról sem véletlen, hogy a folyamat két jelenséghez kapcsolódott: egyrészt a cigányság ugrásszerű méretekben megnövekedő ipari munkavállalásához, másrészt hagyományos települési és lakásviszonyaik országos kampány keretében véghezvitt megváltoztatásához. Az első jelenségkör szoros

összefüggésben állt a szocialista nagyipar olcsó munkaerő iránti korlátlan éhségével, amely számára az utolsó elérhető forrást éppen a cigányság kínálta. A második jelenségkör részben az első folyománya volt, részben azonban külön politikai motívumok magyarázták. Egyrészt az, hogy a cigányok nyomorúságos telepein tapasztalható életviszonyok „politikai bombát” jelentettek a rendszer számára, mert önmagáért beszélő cáfolatát adták a hatvanas évek kádári konszolidációs politikájának, illetve az azt megalapozó, általános jólétet hirdető életszínvonal-politikai programnak. A jó hírneve megszerzésén és a forradalom leverése miatt erősen megtépzott nemzetközi reputációja helyreállításán fáradozó Kádár-kormánynak ezért elemi érdeke volt, hogy lépéseket tegyen a botrányos cigány nyomor enyhítéséért. Másrészt, a rezsim számára elfogadhatatlan volt a romák telepi léte azért is, mert elkülönülő közösségeik paradox módon kívül tartották őket a totalitárius kontroll bevett terein, amelyek között a hatvanas évek közepétől kiépülő „puha diktatúrában” már nem az őrszoba és a börtön, hanem – jól tudjuk – az iskolák, illetve a munkahelyek lettek a legfontosabbak. Azzal viszont, hogy egy évtized leforgása alatt – a hetvenes évek folyamán – a cigányok a szocialista munkahelyeken „belülre” kerültek, egyszerűen alanyaivá váltak mindannak, ami minden más szocialista foglalkoztatottra vonatkozott. Alanyai lettek a munkahelyeken keresztül gyakorolt átfogó kontrollnak és a munkavállalókat megillető járandóságoknak egyaránt – más szavakkal, elnyerték azt a „társadalmi tagságot”, amelyet a rendszer egyértelműen a kötelező munkavállaláshoz kötött. Mint szocialista foglalkoztatottakról, bármely más csoporthoz hasonlóan immár róluk is magának a központi politikának kellett intézkednie és rendelkeznie; szocialista „cigánypolitika” tehát éppen úgy és éppen azért lett, ahogy és amiért szocialista „nőpolitika”, „ifjúságpolitika” vagy „munkáspolitiká” .

Ez valódi változás volt, és a korábbi patriarchális együttélési viszonyok tömeges átalakítását – mint majd látjuk, inkább transzformálását, mintsem tényleges leváltását – jelentette. Addig ugyanis romák és nem romák kapcsolatrendszerét évtizedes, ha nem évszázados szabályok és régen kimunkált tradíciók irányították. Minden falunak, minden városnak, minden körzetnek megvolt a maga „cigánypolitikája”. A szabályokban egy elem azonban közös volt: *a cigányok társadalmon kívülisége*. A társadalmon kívüliséget nemcsak a szokások és a közösségek közlekedési viszonyai, a munkavégzés formái, hanem a fizikai tér tagolása is kifejezte és szabályozta: a cigányok lakhelyei tipikusan a településszéleken vagy a községektől elváló telepeken voltak, külön utakon jártak, külön kutakból ittak, külön kocsmákban mulattak – de még a vásárokon is külön árultak. Mindez azonban egyszer csak megváltozott. Belépve ugyanahhoz az építőipari vállalathoz, bányához, kohóhoz vagy textilgyárhoz, egyszerűen közös lett a tér, közös az étkezde, közös az utca, közös a mosdó és közös az orvosi váró vagy a tanácsi előszoba – de közös a művezető, a párttitkár, a munkafegyelem és a munkaidő is. A „felső akarat” és a rendszer totalitárius

logikája teremtette ezt a „közös-séget” – mégpedig történelmileg igen rövid idő, egy-két évtized leforgása alatt.

Ha pedig a romák egyszer csak *belül* voltak a rendszeren, akkor velük szemben és számukra egyszeriben ugyanazok az elvárások és szabályok váltak mértékadóvá. Hogy a szabályokat érvényesíteni lehessen, át kellett fogalmazni a helyzetet: így lett a *társadalmon kívüliségből* különösebb átmenetek nélkül *hátrányos helyzet* és a *cigánypolitikából szociálpolitika*. Tekintve, hogy a szocializmus nem ismert közösségi jogokat, s nem ismerte azok legfontosabbikát, a kisebbségi jogokat, ez nem is történhetett másként. A rendszer logikájából a szocialista állampolgárrá formálásnak a politikai alávetésen alapuló eljárásrendje következett, s az egyedül lehetséges út a romák szociálpolitikai terminusokban megfogalmazott *kényszerasszimilációja* volt. „Hátrányaik” szorgos leküzdése révén be kellett illeszteni őket azokba az intézményekbe, amelyekbe mindenki más is illeszkedett: egyazon kötelező általános iskolai oktatásba, egyazon lakótelepi életformába, egyazon egészségügy szolgáltatórendszerébe, egyazon gyermekvédelem szervezeteibe. Persze a „nekik” szánt szolgáltatások kicsit azért „mások”, minőségben lefokozottak, ám mégis ugyanama intézményrendszer elemei voltak. És e szolgáltatások megszervezésének elve is ugyanaz volt, mint korábban más csoportok szocialista átformálásáé: a romák kényszerasszimilációja a maga kampányszerűségében és türelmetlenségében semmivel sem hagyott több helyet a fokozatosságnak és a szabad választásnak, mint egykor az államosítás vagy a téesz-szervezés; a nyomás alól kibújni, a – néha akár igaz jobbító szándéktól vezetett – hatósági kényszert kikerülni törvényes és törvénytisztelő módon aligha lehetett.

Törvényes és törvénytisztelő útnak csak az alkalmazkodás maradt. Az alkalmazkodás persze – csakúgy, mint korábban a magyar társadalom más rétegeinek – idővel valóságos gyümölcsöt is hozott. Javultak a romák életkörülményei, némi anyagi biztonságot teremtett a stabil kereset, a munkavállalói mi voltukban immár őket is megillető társadalombiztosítási járandóságok. Csak hogy ez az alkalmazkodás egy fontos ponton mégis különbözött attól, amit más rétegeknek kellett korábban végigjárniuk. Mégpedig abban, hogy nemcsak egy szociális helyzet, nagycsaládi és szomszédi közösség, szokások és normák, hanem az *etnikai azonosság* hátrahagyását is megkövetelte. Hiszen a szocializmus körülményei közepette a felső irányítás mellőzésével születő közösségek pusztá léte, az együvé tartozás bárminő kollektív kifejezése rendszerellenes szervezkedésnek, „bűnnek” és „üldözendőnek” számított. Az etnikai helyzetnek szociálissá minősítése éppen e közösségsszerveződés létjogosultságának volt hivatva elejét venni, és éppen ebben a vonatkozásban hozta a legsúlyosabb és leginkább visszafordíthatatlan következményeket. Mert a kényszerasszimilációt valóságosra váltani akaró cigányok számára nem sok alternatíva maradt. Vagy igyekezniük kellett, hogy etnikai hovatartozásukat minden úton-módon hátrahagyják, és „igazi magyarokká” váljanak; vagy – belátva a feladat

eleve reménytelenségét – bele kellett törődniük másodrendű állampolgári mivoltukba, és tudomásul venniük, hogy a szocializmusban *cigánynak lenni azonos a szegénység kiszolgáltatottságával*. A harmadik út az asszimilációs kényszer radikális elutasítása volt – kevesek politikai ellenállásával és többek törvényen kívül helyezkedésével.

Ha meggondoljuk, a társadalmi tagság „igazi” tartalommal telítése szempontjából a felsorolt utak mindegyike zsákutcás volt: bár máshogy és máshogy, de előbb-utóbb mindhárom választípus nagy eséllyel vezetett egyéni vagy/és kollektív kirekesztődéshez. Nem csak ama általánosan ismert összefüggés miatt, amellyel a többségben való „feloldódásra” törekvő csoportoknak mindig és mindenütt meg kell küzdeniük. Hiszen tudjuk, a sikeres asszimiláció sokgenerációs folyamat, amihez a választott, próbálgatott pályák évtizedes biztonsága, a régiből és a szerzett újból együvé gyúrt identitások megszilárdítása, a többség és a kisebbség hosszan tartó egymást tanulása kell. Ilyesfajta tanulásra, közös együttélési formák kialakítására és az együttélést szabályozó meg egyezések kimunkálására azonban a pártállami logikából következően sem fórumok, sem formák nem adtak a rendszerváltás előtt. Az együttélést belső építkezés helyett a rendszer külsődleges abroncsa fogta össze, az együtt élő felek egymáshoz való viszonyát pedig alapvetően a hatalomtól való távolságuk eleve beépített egyenlőtlensége determinálta.

Ebben a helyzetben sok felfelé törekvő cigány ember számára a sikeresnek ígérkező asszimiláció útja – értelemszerűen – a hatalomhoz való közeledés volt: ők lettek a „közvetítő szerepet” betöltő, ugyanakkor közösségeiket kordában tartani hivatott „vajdák” (akár így hívták őket, akár nem). Karrierútjuk biztosíthatott ugyan határozott előnyöket a számukra, de ezek az előnyök többnyire törékenynek és átörökíthetetlennek bizonyultak. Hiszen a „felfelé igazodás” állandó nyomása alatt kapcsolataik előbb-utóbb minden irányból kárt szenvedtek; a tarthatatlan belső feszültségek többnyire visszafordíthatatlanná tették eltávolodásukat a továbbra is mély kiszolgáltatottságban élő kibocsátó közösségtől, miközben a „befogadó” hatalomnak sohasem lettek igazi részesei. Nem is szólva azután arról, hogy a „politikai” asszimiláció itt jelzett útja végül is tiszavirág-életűnek bizonyult, s a rendszerváltás után akár meghasonlás és önvád, akár többszörös kirekesztés és izoláció alapjává válhatott.

De az „igazi magyarrá” válás politikamentes útjai – mindenekelőtt a szakmaszerzésen és továbbtanuláson nyugvó foglalkozási utak – sem bizonyultak a tartós beilleszkedés hatékony pályáinak. Tudjuk, ezek az utak – az akkori munkaerő-piaci viszonyok közepette igencsak racionális módon meghozott döntések alapján – elsősorban a nehézipari, építőipari szakmákba vezettek. Azokba az ágazatokba és pályákra tehát, amelyek elsőként omlottak össze a kilencvenes évek elejének gyors privatizációs és piacosítási folyamataiban. Tekintve, hogy a cigányok munkahelyi beilleszkedését ritkán kísérte a „feloldódás” másfajta – iskolai, lakóhelyi, szomszédsági, sportszervezeti vagy kultu-

rális – közösségekben, a munkahely elvesztése lavinaszerű folyamatok kiindulópontja lett, és hamar világossá tette e beilleszkedési kísérletek sikerének végtelen bizonytalanságát. Hasonlóan bizonytalanok voltak az értelmiségi asszimiláció útjai is: egy-két ritka kivételtől eltekintve, e tanult cigány férfiak és asszonyok mindvégig a befogadó értelmiségi közegek margóján maradtak, pályautjuk állandó feszültsége pedig később gyakran torkollott egyéni életválságokba, elmagányosodásba, alkoholizmusba, betegségbe.

A „magyarrá válás” egy további – tradicionálisabb – karrierútja egyes „cigánynak” tudott foglalkozások társadalmi elismerésének kivívása volt: mindegyelőtt közismerten a zenész cigány családokban. Ez az út azonban mindig különálláson nyugodott: a zenész cigányok a többi cigányhoz képest ugyan magyarnak tekintették magukat, de sohasem fogalmazták meg teljes azonosságukat a többségi társadalommal. Ők valójában nem „asszimilánsok”, hanem a „multikulturalista” megoldások előhírnökei: akik mindig is büszkék voltak másságukra, és éppen e másság értékei alapján tekintették magukat a nagyobb társadalmi közösség egyenjogú tagjának.

A hagyományos mobilitási csatornák tehát rendre elégtelennek mutatkoztak a sikeres és tartós asszimiláció szempontjából: tömeges felemelkedéshez szociális értelemben sem vezettek, de végképp nem bizonyultak hatékonyak a többségi közösség teljes jogú társadalmi tagságának elnyerését illetően. A fentebb említett második alternatíva – a cigány lét és a szegénység jelentésbéli azonosságának zokszó nélküli tudomásul vétele – a betagozódás sikeres útjaként még a fentieknél is kevésbé jöhetett számításba. Egyrészt azért, mert a szegénység önmagában konzerválta a másodrendű állampolgári státuszt, így az ezt elfogadó cigányok legfeljebb a szegények jogfosztott közösségeiben számíthattak volna befogadásra és társadalmi tagságra – immár közös kívülrekedéssel a szerencsésebb többség „elsőrendű” társadalmán. Másrészt a szocializmusbeli tartós szegénység a rendszerváltás után nem maradt mozdulatlan állapotban: az egykori szegények vékony rétegének sikerült kitörnie és előbb-utóbb integrálódnia az átalakuló piaci társadalomba (még ha többnyire annak szélén is), többségük korábbi szegény léthelyzete viszont effektív leszakadássá transzformálódott. A cigányok széles csoportjai ez utóbbi szegények közé tartoznak. A leszakadással azonban érvényét veszítette a szegénység hallgatóságos tudomásulvételének bárminő értelme. Kívül kerülvén a korábbi patriarchális munkahelyi, lakóhelyi, hatósági stb. viszonyokon, nincs kihez és nincs miért „alkalmazkodni”. A tét immár nem a betagozódás, hanem legalább a társadalmi tagság minimumainak megőrzése vagy – sokszor – visszaszerzése. A lázadások, az ütközések, a konfliktusok talán ezért is váltak a korábbiaknál élesebbé: a romák többségének küzdelme ma nem relatív megfosztottságuk, hanem teljes kitaszítottságuk ellenében folyik. E kitaszítottság átélése és felismerése visz közülük sokakat radikális utakra – az asszimilációs kényszerre adott válaszok fentebb említett harmadik típusú pályájára. A lázadást,

a törvényes rend legitim voltának kétségbe vonását, a „magyarokkal” szembe-
ni indulatok hevét, sőt, megkockáztatnám, a tulajdon elleni vétségek, apróbb-
nagyobb szabálysértések vagy akár kifejezett törvénytelenségek és bűnök el-
követését nem annyira a szegénység reménytelensége táplálja, mint gyakorta
inkább az a düh és tehetetlen gyűlölet, amelyet a leszakadó léthelyzet társadal-
mon kívülisége vált ki.

Összegezve az itt vázlatosan felidézett betagozódási kísérleteket, azt mond-
hatjuk, hogy a tömeges kudarc oka végső soron a „szocialista módra” végre-
hajtott asszimiláció álságos jellegében érhető tetten. A kényszerasszimiláció
programja ugyanis társadalmi felemelkedést ígért, de csak azoknak, akik „elfe-
lejtik” cigány mivoltukat. Minthogy azonban ezt – akár akarta volna, akár nem
– a cigányok többsége nem tehetette meg, etnikai másságukat a rendszer más
utakra terelte: hátrányos szociális helyzetet, büntetőjogi esetet vagy fogyaté-
kosságot „csinált belőle”. Hogy ez így volt, annak oka nem csak maga a kény-
szer volt: hiszen azt a társadalom más – maguknak később a kikényszerített
léthelyzetből mégiscsak elfogadható feltételeket, sőt, idővel sikereket kovácso-
ló – csoportjai is elszenveték. A cigányság esetében azonban a kényszerrel az
etnikai másság szociálpolitikaivá transzformálása párosult, ami – mint fentebb
említettem – megakadályozta a „cigánykérdés” néven nevezését, és a többsé-
gi–kisebbségi konfliktusokat a munkahelyek, tanácsok, lakóközösségek, isko-
lák, óvodák, orvosi rendelők zárvényaiba kényszerítette. E zárvényokon belül
persze „élt” a megkülönböztetés: éltek az előítéletek, éltek a kirekesztési haj-
landóságok, éltek a diszkriminatív eljárások. De egyéni és közösségi kisebbsé-
gi jogok nem lévén, felszínre hozataluk legfeljebb elosztáspolitikai terminusok-
ban volt lehetséges – azaz úgy, ha a jogfosztottsággal szemben fellépők a szoci-
ális hátrányokra hivatkoztak. E tekintetben a cigányok és a szegények helyzete
„fedésbe” került, s úgy tűnt, hogy a „cigánykérdés” megoldásához az út alap-
vetően a széles értelemben vett szociálpolitika reformjain keresztül vezet.

Az etnikai kérdés szociálpolitikaivá transzformálása a rendszerváltással azu-
tán bumerángxént ütött vissza. Ez egyrészt a szociálpolitikai rendszer átalakítá-
sának mikéntjéből következett – amiről alább még részletesebben lesz szó.
Másképp viszont abból, hogy az új szociálpolitikai program dokumentumai a
cigányságot ugyan mindegyre fontos *célcsoportként* említették, de „különleges”
státuszának és abból fakadó jogosultságainak alapját homályban hagyták. Azaz,
a cigányság szociálpolitikai szempontból vett kiemelését nem kísérte a csoport
etnikai mivoltában megillető kisebbségi jogok, illetve szegény mivoltában
megillető elosztáspolitikai jogosultságok egyértelmű szétválasztása és intézmé-
nyes garantálása. A közelműltből reflektálatlanul továbbgördített összemosó-
dás következtében pedig továbbra is állandó zavarok és konfliktusok tárgya,
hogy a „cigánykérdésben” mi a szociális és mi a kisebbségi mozzanat. Persze
azért a helyzet mégsem maradt teljesen változatlan. Mert bár tisztázás nem, de
erőteljes hangsúlyváltás időközben mégiscsak bekövetkezett: mintegy a korábbi

folyamat visszajaként, napjainkra a „szociális” mozzanat oldódott fel a „kisebbségben”, és a leszakadók szegénysége gyakorlatilag etnikai üggyé vált. Ez pedig – mint bizonyítani igyekszem majd – nem egyszerű retorikai kérdés, hanem igen veszélyes társadalmi állapot kiindulópontja. Az újabb keletű fogalmi „feloldódás” ugyanis szociálisan gettósítja a kisebbségi kérdést, miközben szélsőségesen etnicizálja a szociális kérdést. A leszakadó szegények ügye mindinkább „az *etnikum*” ügyeként definiálódik, és e fordított előjelű „feloldásra” építve a politikai diskurzus egy teljes kisebbségi csoportot jelenít meg a többség „szociális tehertételeként”. A kisebbségi nyelvezetbe átültetett szociális problémára pedig veszélyes válaszok születnek – többnyire olyanok, amelyek immár az etnikai hovatartozás függvényében differenciálják egyes elemi emberi és szociális jogok gyakorlati értelmezését. Így válik a többségitől eltérővé és szűkített tartalmúvá a cigányok joga a szabad költözködésre, a szabad iskola-választásra, az egészséges életfeltételek kialakítására vagy akár a tulajdonszerzésre. A folyamat jól kirajzolódó – alább bővebben tárgyalt – társadalmi következménye már ma is érzékelhető a kisebbség és a többség lokális háborúiban és a társadalmi dezintegráció szaporodó jelenségeiben.

A jogi elvek tisztázatlanságán és a jogérvényesítés garanciáinak hiányán túl a helyzet kialakulásában – mint említettem – kitüntetett jelentősége volt a szociálpolitika reformjaként értelmezett gyakorlati változtatásoknak: más szavakkal, az újraelosztás meghatározó elemeiben meglehetősen gyorsan véghezvitt intézményi és szabályozási átalakításoknak. Az átalakítási program középpontjában – jól tudjuk – a nagy elosztórendszerek lebontása állt. A meghirdetett cél egyrészt az állami költségvetés szociálisan „túlsúlyos” kiadási arányainak módosítása, másrészt az állam által nyújtott támogatások célzottabbá tétele, harmadrészt a szociálpolitikai döntési mechanizmusok decentralizálása volt. Ami az első célt illeti, a gyakorlati megvalósításhoz újra kellett definiálni a nagy elosztórendszerekből való részesedés alapjait – és ez mindenekelőtt az „univerzalisztikus” járandóságok „biztosítási elvűvé” minősítésével ment végbe. Azaz úgy, hogy korábban általánosan garantált pénzbeni járandóságokra és intézményi ellátási formákra immár csak a munkaviszonnyal maguknak biztosítási jogosultságot szerzők formálhatnak jogot – a „többieket” az új szisztéma az esetenkénti elbírálás rendszereibe terelte, amivel ügyüket kivonta az általánosan alkalmazandó és ellenőrizhető joggyakorlat hatálya alól, és azt egyesével meghozandó döntések tárgyává tette.

Ugyancsak az ellátás személyfüggővé tétele irányába hatott a rászorultsági elv általános elosztáspolitikai alapelvvé emelése. Tudjuk, az elosztás korábbi rendszerét számos kritika érte annak „pazarló” jellege miatt; az automatikus járandóságoknak rászorultsági alapúakkal való felváltása ezt a pazarlást kívánta kiküszöbölni, s egyúttal célzottabbá is tenni az elosztást. A két célkitűzés közül az első megvalósult, a második azonban vakvágányra futott. A kilencvenes

évtized végére a szociális kiadások összaránya valóban csökkent,⁶ ezt azonban egyrészt a tartós szegénységben és segélyfüggőségben élők reménytelen helyzetbe kerülő csoportjainak kialakulása,⁷ másrészt a szociális hálón kihullók⁸ tömegének megjelenése kísérte. A célzott támogatási formák elsősorban a szegénység margójára került alsó középosztály szinten tartását segítették. E spon-tán módon formálódó programnak⁹ azonban ára volt: a még szegényebbek tömegeinek az ellátás rendszeréből való teljes kiszorulása. Így azután a véglete-

⁶ A társadalombiztosítás, illetve a helyhatóságok által folyósított pénzbeni járandóságok és se-gélyek együttes aránya az államháztartás kiadásaihoz viszonyítva az 1990-es 24,2 százalékos szintről 1997-re 21,2 százalékra csökkent. (A megfelelő évek Statisztikai Évkönyveiben közölt adatok alapján végzett saját számítások.)

⁷ Lásd a TÁRKI Magyar Háztartás Panel és Monitor-vizsgálatainak adatsorait. (A témával kap-csolatos legfrissebb adatokat a Monitor, 1999 [szerk.: *Sztvós Péter–Tóth István György*]. TÁRKI, Budapest, 1999 című kötet mutatja be.)

⁸ Az elvileg jogosultak közül a ténylegesen támogatásban részesülők arányára vonatkozó számí-tásokból arra következtethetünk, hogy maga a segélyezési szisztéma rontja a rászorulóknak elér-hetőségének mértékét. A segélyezés gyakorlata ugyanis – tiszta és országosan érvényes joga-sultsági elvek helyett – a helyi tisztviselők diszkrecionális ítéleteire épül, a megfelelő jogorvos-lati fórumok pedig gyakorlatilag teljesen hiányoznak a rendszerből. Mindez önmagában is kemény szelekciót eredményez, amit csak tetéz, hogy az elvileg rászorulóknak jelentős körei – itt a területi korlátok miatt részleteiben nem tárgyalható okok folytán – eleve sem jelennek meg az önkormányzatok és más szervezetek segélyosztó hivatalaiban. A többszörös szelekció végeredménye az, hogy – a számítható becslések szerint – még a legjobban működő helyi segélyezési rendszer is legfeljebb a rászorulóknak negyedét-harmadát képes elérni és támogatás-ban részesíteni. (A mai segélyezési rendszer alaphibáiról és működési zavarairól lásd: *Ferge Zsuzsa*: A magyar segélyezési rendszer reformja I–III. *Esély*, 1995. 6, 1996. 1, 1996. 2, illetve *Horváth Ágota*: Törvény és anarchia avagy törvényes anarchia: A Szociális törvényről és az önkormányzati szociális rendeletekről. In: *Az államtalánítás dilemmái. Szociálpolitikai kény-szerek és választások* [szerk.: *Landau Edit* és tsai]. Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 1995. A segélyezési rendszernek a szegények elérési arányaival mérhető hatékonyságáról lásd: *Szalai Júlia*: A helyi önkormányzatok szociálpolitikájáról. In: *Az államtalánítás... i. m.*)

⁹ Az elszegényedő alsó középosztály „szinten tartását” mint prioritási elvet egyetlen dokumen-tum sem írta elő explicit módon – azt az élet kényszerítette ki. A helyhatóságoknak ugyanis mindenkor szembe kellett nézniük segélyforrásaik szűkös voltával, valamint azzal a feladattal, hogy a maguk számára értelmezzék a Szociális törvényben homályban hagyott elosztáspolitikai fogalmakat, mindenekelőtt az „önhiba” és a „rászorultság” szempontjait, mint amelyek legiti-málják a támogatandó szegények közötti választásaikat. Világos és univerzális kritériumok híján, nyilvánvalóan „magatartási” és „kulturális” attribútumokat kezdtek mérlegelni, hogy döntéseiket „igazságossá” tegyék. Ez utóbbi megfontolások pedig az önkormányzati hivatal-nokokhoz már merőben csoporthelyzetük okán „közelebb álló” szegények javára billentették a mérleget. Ráadásul érvényes az összefüggés másik oldala is: a csoportközelség miatt előbb ért szót egy helyi hivatalnokkal a munkanélkülivé vált tanítónő, a számláit fizetni nem tudó asztalos vagy a családi válságba került bérszámfejtő, mint az „iszákos” rakodómunkás, a „pén-zét szóró” takarítónő vagy a „dologtalan” hajdani cigány szegkovács. Végül, a lecsúszó alsó középosztály szinten tartása „racionális” is: az ő szegénységük többnyire tisztán anyagi termé-szetű és általában átmeneti. Támogatásukkal a helyi segélyezés sokszor hathatós és látványos eredményeket érhet el, s ez a döntéshozók szemében – paradox módon – visszaigazolja a helyi szelekció itt említett elvét.

sen beszűkült forrásokért való versenyben ott találták magukat egymással szemben a „többségi” és a „kisebbségi” társadalom *egyformán* reménytelen helyzetbe került szegényei, akik között eseti kezeléssel és diszkrecionális döntésekkel kell a helyhatóságok – többségi – testületeinek és tisztviselőinek igazságot tenniük. Hogy e testületek döntéseiket valami módon mégiscsak legitimálják, *kisebbségi* alapú ideológiák születnek, amelyek az „érdemességet” a társadalmilag „kívánatos” magatartásból, ez utóbbit pedig etnikai sajátosságokból eredtetik. Így állítódik szembe egymással a szerencsétlen sorsú „magyar” és a szociálpolitikán élőködni akaró „cigány” szegény, s fordul karitatív ellátásba az egyik, míg büntető természetű hatósági intézkedésbe a másik esete.

A kisebbségi alapú ideológiák megszemélyesített érvényesítését segíti a megreformált szociálpolitika harmadik sajátossága – annak decentralizált jellege is. A nagy elosztórendszerek lebontását – tudjuk – a redisztribúció színtereinek áthelyezése kísérte: az új szisztémában döntő jelentőségűvé váltak a helyhatóságok által biztosított jóléti ellátások. Az önkormányzatok megnövekedett hatalmi szerepét a Szociális törvény még erőteljesebbé tette. Azzal, hogy a törvény az elosztáspolitikai segélyezési alrendszerét teljes egészében a helyhatóságok helyi rendeleteinek rendelte alá, immár tételesen rögzített jogi alapot teremtett arra, hogy a szegények közötti igazságtétel ügye a közösségek saját belügyeként jelenjen meg, és az alkalmazott jogelvek érvénye felett semmiféle felső kontroll ne gyakoroltassék. Ezzel a szegénység kezelése végletesen fragmentálódott, az ellátásokért folyamodók közötti személyenkénti megkülönböztetés, illetve annak többé-kevésbé nyilvánvalóvá tett etnicizálása pedig a helyi közösségek legitim eljárásává vált.

Mindent egybevetve tehát, a szociálpolitika rendszerében az elmúlt évtized folyamán bekövetkezett jogi, szabályozási és gyakorlati változások inkább hátráltatták, semmint segítették a „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak szétválasztását, és inkább a többségi–kisebbségi feszültségek növekedéséhez, semmint enyhüléséhez járultak hozzá. A szociálpolitikai elosztás „polgári” és „szegény” rendszereinek éles kettéválasztásával, továbbá az utóbbi alrendszer erős decentralizálásával igencsak meggyengültek a szegények jogérvényesítésének alapjai, miközben éleződött egyéenkénti versenyük a relatív értelemben évről évre szűkülő önkormányzati források megszerzéséért. Nem kis részben a bemutatott többlépcsős szociálpolitikai fejleménysor teszi tehát, hogy miközben az etnikai összeütközések az elmúlt évek során gyakoribbakká és élesebbekké váltak, azok mégsem eszkalálódtak országos „belháborúvá”. A konfliktusok többnyire a helyi szegények villongásaiként törnek utat maguknak, és „rendezésük” is lokális keretek között zajlik. A szociálpolitikai „reformnak” ezért végül is a legtöbbet a társadalom sikeres(ebb) rétegei köszönhetnek: a rendszer átalakítása révén a „nagypolitikától” messzi falvak és városok közigazgatási határai mögé szorult vissza mind a szegénység, mind a kiszolgáltatott etnikai kisebbség kérdése, s úgy tűnik fel, hogy rendre helyi túlkapások

okozzák, ha az érintett csoportok egymással összeütközésbe kerülnek. Ha pedig így van, akkor a „többieknek” – a településhatáron kívül élőknek – felelőségük sincs a történésekért, de nem is dolguk, hogy a helyi társadalmak belügyeibe avatkozzanak. A „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak tartóssá vált elvi és gyakorlati egybemosása ezért ma is – mint a rendszerváltás előtt – a „társadalmi béke” nap nap utáni fenntartásának legfőbb záloga. Igaz, e szűk látókörűen fenntartott társadalmi békéért árat is kell fizetni: mindenekelőtt az általános jogbiztonság vonatkozásában. Mert azt mindenki a magánapi tapasztalatából tudja – még ha nap nap után talán nem is tudatosítja –, hogy az elveiben demokratikus jogrendszer mindaddig a többség számára sem szavatolja a jogot, ameddig hézagosan és jogellenesen értelmezi a törvényt a kisebbség számára.

Az eddigiekben a „cigánykérdés” kisebbségi és szociális tartalmainak tartós összemosódását és az összemosódásból fakadó konfliktusokat a cigányság kényszerasszimilációjára, illetve az asszimilációs törekvések rendszerváltás utáni radikális felmondására vezetem vissza. Ez a kép azonban némi kiegészítésre szorul. Egyrészt azért, mert a cigányság a magyar társadalomnak nem az egyetlen kisebbsége; kérdés tehát, hogyan alakult a többségi–kisebbségi viszony a „többiek” esetében? A szocializmus kisebbségi jogokat nem ismerő rendszerében vajon őket is sújtotta-e helyzetük szociális és kisebbségi mozzanatainak egymásba olvasztása? Ha nem, az milyen történeti fejleményeknek volt köszönhető? Vagy ha mégis, akkor viszont mi magyarázza, hogy szemlátomást mégsem következett be szegregálásuk és kirekesztésük?

Másrészt árnyalnunk kell a fentebb kialakított képet a hazai politika ma legfőbb törekvése, az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából is. E törekvés ugyanis a cigányság mint kisebbség jogérvényesítésének ügyét túllendíti a belpolitikai küzdelmek terepén, és az európai kisebbségpolitika kontextusába helyezi. Ebben a kitágított perspektívában pedig a „cigánykérdés” állása a magyar jogrend és demokratikus intézményi struktúra „Európa-képességének” kitüntetett mérőeszköze. Mégpedig azért, mert, mint alább bizonyítani igyekszem majd, a nyugati jóléti államokban az elmúlt két-három évtized során bekövetkezett alapvető társadalmi változások – mindenekelőtt a nagy menekülthullámok és a tömeges bevándorlás – relativizálták a kisebbségek hagyományos fogalmát, a fellépő új társadalmi mozgalmak pedig a korábbi kisebbségpolitikai megoldások revíziójára készítették e társadalmak politikaformáló elitjét. A kimunkált megoldásmódok ma még Európa nyugati felében sem „készek” és szilárdak – nem kis részben ebből fakad a már bent lévő országok fokozott érzékenysége a csatlakozni vágyók belső állapotára. Helyes önértékelésünk elemi szükséglete tehát, hogy a cigányság fentebb taglalt kettős kirekesztésének kérdését az európai jóléti társadalmakban ma felszínre kerülő kisebbségpolitikai dilemmák felől is szemügyre vegyük.

A hazai nemzeti kisebbségek asszimilációjáról

Ami a magyar társadalom nem cigány kisebbségeinek közelmúltbéli társadalomtörténetét illeti, árnyalt elemzésre terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhatom, de meg azért sem, mert e téren mindmáig módfelett hézagosak a tényfeltáró kutatásra támaszkodó ismeretek. Mindazonáltal annyi „alaptudással” mégiscsak rendelkezünk, hogy kísérletet tehesünk a fentebb említett problémák – a (kényszer)asszimiláció és a belőle fakadó konfliktusok – természetének vázlatos egybevetésére a cigányság és más hazai kisebbségek között.

A kisebbségi kérdésekkel foglalkozók körében többé-kevésbé általánosnak tekinthető felfogás szerint, a nem cigány kisebbségek és a cigányság közötti legfőbb különbség a nemzeti, illetve etnikai elhatárolódás mentén adódik. Bár ismeretes olyan álláspont, amely a cigányságot is elsődlegesen nemzeti alapon szerveződő kisebbségnek tartja,¹⁰ mégis, többségben vannak azok, akik éppen a nemzeti jellegű azonosulás és énkép szempontjából lényegi különbségeket látnak a cigány és nem cigány kisebbségek történelmi létrejöttének, illetve mai létezmódjának meghatározó vonásaiban. Mindazok, akik ez utóbbi álláspontot osztják – és közéjük sorolom magamat is –, azzal érvelnek, hogy a cigányság önmeghatározásában is, a többség hozzájuk való viszonyában is jelentős szerepe van az etnikus másság tudatosításának és tudomásulvételének; ugyanakkor ez a szempont a többi kisebbség önképéből és a velük való többségi viszonyból teljesen hiányzik.¹¹ A másik oldalról tekintve, a nemzeti alapú

¹⁰ Egy néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányukban *Csongor Anna* és *Szuhay Péter* igen megfontolkozott érveket hoz fel az álláspont védelmében. Lásd: *Csongor Anna–Szuhay Péter: Cigánykultúra – cigánykutatások. BUKSZ, 1992. 2. szám.*

¹¹ Ebben a vonatkozásban sajátos határesetet jelent a hazai zsidóság. A mindennapi érintkezésben ugyanis mind maguk a zsidók, mind a „többiek” számon tartják és nap nap után tudatosítják a sajátos „zsidós” jegyeket – a külső megjelenés, a habitus, a gondolkodásmód és a beállítódás rassz- és kultúraelemekből együvé szőtt „mátság”-képét, illetve az „együvé tartozást” szimbolizáló jelenségegyüttest. Ugyanakkor e nap nap utáni tudatosítás – és sajátos „mitudat”-formálás – alanya egy többségében erősen asszimilálódott, a nem zsidóktól nemzeti kisebbségként elkülönülni nem akaró zsidóság, amely – a holokauszt élményével a háta mögött – mitől sem irtózik inkább, mint hogy magát politikai értelemben vett kisebbségként definiálja. A nem zsidó többség pedig ugyancsak óvakodik attól, hogy a zsidók szándékának ellenében ilyesmit kezdeményezzen. Ebben a helyzetben a kulturális és sorsközösség „mitudatára” épülő zsidó csoportidentitás éppen úgy nem válik a politikai önszerveződés alapjává, ahogyan nem válik a zsidók „mátságát” számon tartó – az antiszemitizmus nyíltabb vagy rejtettebb érteleméig máig továbbhordozó – köznapi gondolkodás sem politikai elgondolások kiindulópontjává. Bár a zsidóság asszimilációja távolról sem teljes, és még kevésbé konfliktusmentes, az asszimilációs folyamatnak a többség részéről való felmondását – úgy, ahogyan az napjainkban a cigánysággal történik – azért még a legszélsőségesebb politikai erők sem merik felvetni. Ha pedig egyes ultrajobboldali csoportok ezt mégis megkísérik, akkor – civilizált országhoz méltó módon – az újabb kori hazai jogrend teljes apparátusa működésbe lép – nemcsak e kezdemények elfojtására, hanem a többségi politikai diskurzus határainak világos kijelölésére is.

kisebbség-szerveződés feltételezi a kisebbség mögött álló, magát intézményesen is megjelenítő többségi nemzet létét, amely anyanemzethez a kisebbség mint fontos referenciaponthoz és biztonságot adó háttérhez viszonyulhat. A cigányság mint „diaszpórakisebbség”¹² ebből a szempontból is különbözik a hazai nemzeti kisebbségektől. Míg a romák identitását és történelemképét meghatározó módon formálta diaszpóratudatuk ama vezérgondolata, hogy csoportjaik emberemlékezet óta mindig és mindenütt szétszórattatásban vándoroltak és éltek, addig a többi kisebbség a maga önmeghatározásához közvetlen vonatkozást talál a magyarral szomszédos vagy legalább térben közeli országok valamelyikében, ahol a velük nemzeti hovatartozás szempontjából egyívásúak a többséget vagy legalábbis a többség egyik meghatározó csoportját alkotják. E szempontból a különbséget a romák és a többi kisebbség között csak tetézi, hogy a „környékbeli” nemzetek többnyire egyúttal történeti értelemben államalkotó többséget is képviselnek, így nemzettudatuk mögé az elmúlt évszázadok során államnemzet-tudatuk fedezékét is felzárkóztathatták. Azaz, nemzeti önképük nem egyszerűen „a múlttól és a jövőről való közös tudáson” (*Renan*), hanem kézzelfoghatóbb és gyakorlatiasabb tudáselemeken – a „közelen lévő” nemzeti államhoz és intézményeihez való viszonyuláson – is nyugszik. A cigányság esetében a saját nemzeti háttér nélküli évszázados diaszpóralét már önmagában is akadály volt és maradt a múlt- és jövőtudat közössége kimunkálásának, s végképp azzá lett a viszonyítási pontként felmutatható államkeretek, illetve intézmények történelmi hiánya. Az etnikus/nemzeti alapú szerveződés, illetve a diaszpóratudat/intézményesített nemzeti lét kettős vízvonalstója mentén azután a cigány és nem cigány kisebbségek közötti történelmi és jelenkori különbségek egész sora alakult ki.

Közülük témánk szempontjából különös jelentőségű a kisebbségi önmeghatározás különbsége. Míg a mindenkori nemzeti kisebbségek a szó hagyományos értelmében vett nemzetiségi jogokat követeltek, és magukat az adott politikai-kulturális közösség tagjaiként látták és láttatták, addig a cigányság „közös-ségét” – mint arról volt már szó – történelmileg a patriarchális viszonyok körülhatárolta társadalmi téren kívüli léthelyzet teremtette meg. Ez a közös-ség a dolog természeténél fogva elejét vette mindennemű modern közösségi létforma intézményesítésének – így a politikai és kulturális együvé tartozás kifejeződésének is. E lényegi különbségből azután egy sor további következett: mindelelőtt az asszimilációs utak elválása és – ettől nem függetlenül – a többségi társadalomban érvényesíthető pozíciók markáns eltérése.

A nemzeti kisebbségek kérdését tárgyaló legújabb kori társadalomtörténeti irodalom tanúsága szerint ez utóbbi vonatkozásban meghatározó jelentőségű volt az a rendkívüli intenzitású asszimilációs hullám, amely a múlt század nyolc-

¹² A fogalmat *Szabó Zoltán* igencsak újszerű és revelatív erejű „diaszpóranemzet”-konceptiója nyomán használom. Lásd: *Diaszpóranemzet I, II, III*. In: *Szabó Zoltán: Diaszpóranemzet*. Osiris, Budapest, 1999.

vanás éveitől az első világháborúig Magyarország nemzetiségi térképét két generáció alatt gyakorlatilag átformálta: a magát magyar anyanyelvűnek valló népesség arányát az 1880-as 47 százalékról 1910-re 55 százalékra emelte, s ugyancsak jelentősen megnövelte az asszimilációs folyamat egy korábbi fázisában lévő – majd egy-két további nemzedékben végleg elmagyarosodó – két-nyelvű nemzetiségi családok számát.¹³ Minthogy az asszimilációs törekvések elsődleges mozgatója az élethelehetőségeket és a perspektívákat hallatlan mértékben kitérítő korabeli modernizáció és városodás dinamikus folyamata volt, ennek tudható be, hogy a kisebbségi azonosulás feladása a nemzetiségek számára többnyire jelentős előnyökkel járt: egyértelműen felfelé ívelő karrierök, gyorsan javuló életkörülmények igazolták vissza az asszimiláció áldásos hatását. Ráadásul a századelőn az elmagyarosodás döntően spontán módon ment végbe, amire az állami intézkedések inkább csak rásegítettek. Mindennek köszönhetően a fogalomhoz inkább pozitív, mint negatív értéktartalom kapcsolódott, és a kisebbségi elzárkózás hátrahagyása inkább követendő mintaként, mint az önfeladás jeleként értelmeződött. Mindezt azért fontos felidézni, mert a hazai nemzeti kisebbségek történelmi tudatában – még ha később időről időre viharos és megalázó korszakok köszöntöttek is rájuk – alapként, a „békeévek” emlékeként ott él a választott és kívánatos „feloldódás” képe – mégpedig ugyanabban a történelmi „hőskorban”, amelyet a többségi társadalom is a magyar történelem sikerkorszakaként tart számon. A múlt e közössége pedig tartalék és fedezet volt későbbi – már távolról sem választott és nem is mindig sikeres – asszimilációk reményeire.

A spontán asszimilációs folyamatot persze a két világháború, illetve az azokat követő békeszerződéseknek a nemzeti kisebbségeket érintő következményei erősen megakasztották: az országhatárokon kívülre toloncolás, a félelmet keltő mozzanatoktól kísért erőszakos lakosságcserek, a rendőri rajtaütéssel végrehajtott hazai kitelepítések, valamint a „befelé” igyekvő felvidéki, délvidéki és erdélyi magyar és nem magyar csoportok áttelepülését kísérő gyanú, megkülönböztetés és gyakori meghurcolás megannyi sérelem, megbántottság és bizonytalanság forrása volt – és maradt. Minthogy azonban ezek a megrázkódtatások a huszadik századi történelem folyamán sohasem kizárólag egy-egy kisebbségi csoportot érintettek, sőt, többnyire „beágyazódtak” a vesztes háborúkat követő általános rendteremtés sokaknak drámai fordulatokat hozó folyamatába, a sérelmek nem álltak össze valamiféle újabb kori kisebbségi önképpé. Talán ennek inkább az ellenkezője történt: a drámák részei lettek a magyar történelmi drámáknak, s így a sorsközösség mozzanatával erősítették az asszimiláció megállíthatatlan folyamatát. Arra az időre, amikor a fentebb elemzett cigány kényszerasszimiláció korszaka eljött – az 1960-as évek második felére –, a nemzeti kisebbségek egyrészt létszámukban igencsak megfogyatkoztak, másrészt nyelvileg elmagyarosodtak, és – köszönhetően a magyar társadalmat állandó térbeli mozgásban tartó szoci-

¹³ Magyarország története 1890–1918. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

alista mezőgazdaság- és iparpolitikának – földrajzilag is jelentősen szétszóródtak. Betagozódásuk a korszak többségi társadalmába gyakorlatilag teljes volt – a szocialista kényszerasszimilációnak így esetükben nem maradt alanya.

A kisebbségi kérdés a nemzeti kisebbségek esetében döntően a közösségi emlékezet, az elszenvedett meghurcoltatások miatti történelmi igazságtétel és a nemzeti tudatot életben tartó kulturális hagyományok kérdéseire szűkült, és eként fogalmazódott újra a nyolcvanas évek vége táján. A kisebbségi reneszánsznak szociális tartalma nem volt – magának a kisebbségi létnek ugyanis nem volt szociális bázisa. Társadalmi pozícióikat tekintve a jelenkori nemzeti kisebbségek teljesen integrálódtak a többségi társadalomba, és amennyire ezt a statisztikákból követni lehet, jobbra annak kedvezőbb helyzetű csoportjaiba.¹⁴

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kisebbségi kérdés valami módon „megoldódott” volna a szocializmusban. Bár egy-egy nemzetiségi iskola fennmaradt – hiszen a határon túli magyar kisebbségek érdekében fellépni szándékozó hazai vezetésnek valamiféle „kölcsonösséget” mégiscsak fel kellett mutatnia –, a nemzeti közösségek önszerveződésének persze semminemű tere nem volt, s végképp hiányoztak a tételesen lefektetett nemzetiségi kisebbségi jogok. Mindez azonban nem valamiféle diszkriminatív kisebbségpolitika okán volt így, hanem a politikai rendszer leglényegéből következett. Tudjuk: a rendszer legnagyobb ellensége a közösségiség bármilyen spontán formájának megnyilvánulása volt – lett légyen szó akár az érdekek vagy az érdeklődés azonosságán, akár a vallási hiten vagy a kulturális összetartozáson nyugvó kezdeményezésekről. Közösségek legálisan csak felülről szentesített módon és állandó hatósági ellenőrzés mellett működhettek. E kettős politikai elv a gyakorlatban pedig elegendő garanciát jelentett ahhoz, hogy a „nemkívánatos” önszerveződési tartalmak eleve a kapukon kívülre szoruljanak és elenyésszenek. Hasonló volt a helyzet a jogok terén:

¹⁴ Átfogó és mélyreható szociológiai vizsgálatok híján, az állítás igazolására csak néhány indikátor áll rendelkezésünkre. Mindenesetre, a legutóbbi népszámlálás kisebbségi adataiból végzett számításaim azt mutatják, hogy a nemzeti kisebbségi átlagot tekintve – azaz, itt most figyelmen kívül hagyva az etnikai kisebbség, a cigányság adatait –, a kisebbségek magasabban iskolázottak, nagyobb arányban dolgoznak a gazdaság modern szolgáltató szektoraiban, és jobb infrastrukturális feltételek, illetve lakáskörülmények között élnek, mint a népesség egésze. (Számszerűen: míg az aktív keresők összlakossági átlagát tekintve a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 1990-ben 12,2 százalék, addig a megfelelő adat a nemzeti kisebbségek aktív keresői között 14,2 százalék volt; míg országos átlagban a keresők 19,9 százaléka dolgozott a szolgáltatási szektorban, addig a nemzetiségi arány 24,3 százalék volt; míg 1990-ben az összlakosság 83,6 százaléka lakott fürdőszobás, 87,1 százaléka vízvezetékes és 87,5 százaléka a csatornahálózatba bekötött lakásban, addig a nemzetiségiek körében a megfelelő arányok rendre 84,9, 88,0 és 88,4 százaléknak adódtak.) Figyelemre méltó, hogy az idézett nemzetiségi mutatók *annak ellenére* kedvezőbbek a lakossági átlagnál, hogy a kisebbségeknek ugyanakkor a lakossági átlagot csaknem kétszeresen meghaladó része lakik községekben (65,5 százalék az országos 38,1 százalékkal szemben); márpedig az említett mutatók tendenciaszerűen előnytelenebbül „szoktak” alakulni faluhelyen, mint városban. (A számítások forrása: A nemzetiségek életkörülményei. KSH, Budapest, 1995.)

a totális állam mindent átfogó rendszerének alanya az állampolgár szélsőségesen atomizált figurája, akinek viszonyait, jogosítványait, jogait és kötelességeit maga a totális hatalom definiálja – ebben az elrendezésben pedig az együvé tartozás köztes helyzetét elfoglaló közösségeknek nem volt helyük. Így persze nem volt az őket megillető kollektív jogoknak sem. Ezért úgy fogalmazhatunk, hogy a kisebbségi jogok – nemzetiek, etnikaiak, vallásiak, szexuálisak vagy, *horribile dictu*, politikaiak – egyszerűen „ideológiaidegen” természetük elvi okán maradtak ki a szocialista jogrendből, amire legfeljebb ráerősített, hogy deklarációjuk politikai értelemben is veszélyt jelentett volna a rendszer számára.

Mindent egybevetve, azt mondhatjuk tehát, hogy a nem cigány nemzeti kisebbségek története a szocializmus évtizedei alatt merőben másként alakult, mint a cigányoké. A totalitárius rend nem tette ugyan számukra lehetővé a kisebbségi önszerveződés és jog gyakorlását, de e mögött elsődlegesen nem a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció munkált, hanem a rendszer „természete”. Következésképpen az elszenvedett sérelmek sajátos és paradox módon inkább erősítették és nyomatékosították a korábban megindult intenzív asszimilációs folyamatot. Az alávetés és a jogfosztás a kisebbségekhez tartozókat *itt-élésük* alapján sújtotta, annak tartalmában semmi „különleges” nem volt – amivel a politikai hatalom végképp integrálta őket a többségi társadalomba, noha ezt módfelett sajátos és „kifordított” módon tette. Mindez azt is jelenti, hogy „külön” német, szlovák, román, horvát stb. kényszerasszimilációra nem került sor, hiszen maga a kisebbségi hovatartozás maradt definiálatlan. A második világháború után megmaradt, illetve ide vándorolt kisebbségek szociális pályái pedig – vélhetőleg nem kis részben az önvédelem erőteljes erőfeszítései miatt – viszonylag előnyös pozíciókhoz juttatták a kisebbségek tagjait, ami elejét vette annak, hogy a nemzeti kisebbségek ügye sajátos „szociális kérdésként” artikulálódjon.

Az itt röviden vázolt előzményekből szinte természetesen adódott, hogy a rendszerváltás után a nemzeti kisebbségek esetében a kisebbségi kérdés elsősorban mint a *polgári szabadságjogok* kérdése merült fel. Az egyesülés, a véleménynyilvánítás és a hit szabadsága – a rendszerváltás pillanatában visszanyert szabadságjogaink e legfontosabb hármasa – persze utat nyitott a kisebbségi önszerveződésnek is. E jogok azonban természetük szerint az *egyén* jogai, amelyek gyakorlásából közösségek ugyan igen, de *közösségi* jogosítványok és garanciák még nem születnek. Ez utóbbiak viszonylag hamar kirajzolódtak a politikai pártok, a szakszervezetek és az egyházak esetében – a nemzetiségi alapú közösségek ügye azonban mindmáig sok tekintetben rendezetlen. Az 1993-as LXXVII. törvény „*A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól*” – amelynek elemzésére a későbbiekben még bővebben kitérek majd – bátortalan lépéseket tett arra, hogy a kisebbségi önkormányzatok életre hívásával szervezeti formát adjon ez utóbbi típusú képviselőnek, de a leglényegesebb kérdést, a nemzeti kisebbségi érdekek *politikai* megjelenítésének ügyét változatlanul nyitva hagyta. A kisebbségek parlamenti képviselőtételéről napjainkban folyó heves vita pedig jelzi: a nemzeti kisebbségek

számára az *igazi* kérdés ma nem kulturális és oktatási jogosítványaik szavatolása, nem a tér biztosítása sajátos hagyományaik ápolására, hanem nemzeti mivoltukban egyenjogú *politikai* részvételük a polgári törvényalkotásban.¹⁵

Felidézve a fejezet elején felvetett kérdéssort, mindezek után érdemes összegeznünk a nem cigány kisebbségek és a cigányság mára kialakult helyzetében mutatkozó legfőbb különbségeket. Először is, korábbi történelmük igencsak eltérő pályáiból következően, a nemzeti kisebbségek mentesültek a szocialista kényszerasszimiláció külön terhétől – sőt, az elmúlt évtizedek ellentmondásos folyamatai inkább erőteljes társadalmi integrációjukat segítették elő. Így a mai hazai kisebbségek között a kényszerasszimiláció *egyedüli* áldozata a cigányság, mint ahogy egyedüli elszenvedője a kényszerasszimiláció folyamánként előállt helyzetnek: a közösségi hovatartozás „kisebbségi” és „szociális” dimenziói állandó összekeveredésének, illetve az azt kísérő szegregációs törekvéseknek is. Mindebből azután egy további lényegi különbség következik – mégpedig a kisebbségi politizálás tartalmaira nézve. Kisebbségi alapú érdekeik politikai megjelenítése persze a nem cigány és a cigány közösségeknek egyaránt ügye; közösségi politikai képviselőjüknek azonban mégis döntően más és más a közelebbi célja. A romák esetében a politikai befolyás intézményes biztosításának legfőbb mozgatója és tétje a közösség „szociális” és „kisebbségi” meghatározottságainak különválasztása, ami a kisebbség öndefiníciójának és mások által való elfogadásának alapfeltétele. A „többiek” esetében a kisebbségi (ön)meghatározás előbbi bázisai már adottak; számukra a nemzetiségi alapú politizálás „értelme” a polgári törvényalkotás kisebbségjogi felügyelete és védelme. Másként mindezt úgy összegezhethetjük, hogy – tartalmát tekintve – a politikai részvétel követelésével a roma közösség *kisebbségként való elismertetéséért* küzd; ugyanakkor a „többiek” – a már elismertek – eddig kivívott *közösségi jogaik intézményes garanciáinak kiteljesítéséért*. Márpedig ez lényegi különbség, aminek további messze vezető elméleti és gyakorlati következményei vannak. Az elméleti implikációk közül talán a legfontosabb, hogy amint a társadalmi helyzet „szociális” és „kisebbségi” mozza-

¹⁵ A kisebbségi alapú parlamenti képviselő követelését ma legélesebben egyébként cigány politikusok vetik fel, akiknek erre sok tekintetben a nemzeti kisebbségektől eltérő – írásom későbbi részében részletesen bemutatandó – okaik vannak.

Tanulmányomnak nem tárgya, hogy állást foglaljon abban: vajon „jó-e”, hogy a kisebbségi követelések középpontjában ma az országgyűlési képviselő – valóban megoldatlan – ügye áll. Kétségtelen tény, hogy a követelés a szó jogi értelmében „jogos”: hiszen arról, mint egy későbbi külön törvény keretében külön szabályozandó kérdéstről, az 1993. évi LXXVII. törvény egyértelműen rendelkezett. E későbbi „külön törvény” ugyanakkor mindmáig nem született meg. Fontos azonban megjegyezni, hogy megalkotása földcsuszamlásszerű változásokat indítana el a hazai demokratikus intézményrendszerben, hiszen elvileg borítaná fel a parlament mai – politikai pártokon nyugvó – építkezését. Éppen ezért, nem egyszerűen kisebbségi „belügy”, hanem a magyar demokrácia alapkérdése, hogy a politikai képviselő ésszerű követelése hogyan valósul majd meg a gyakorlatban a következő években. Annyi azonban bizonyos, hogy az immár sokéves „törvényalkotói mulasztás” egyre feszítőbb konfliktusok forrása, a kérdés valaminő rendezése ezért nemigen halogatható.

natainak szétválasztására irányuló törekvéseiket úgy értelmezzük, mint a romák küzdelmét egyenjogú kisebbségként való elismerésükért, e küzdelmek azonmód elveszítik „különleges hazai” jellegüket. A jelenség egyszeriben úgy jelenik meg előttünk, mint *egyike* azon modern emancipatórikus mozgalmaknak, amelyeket ma Európa-szerte a legkülönbözőbb kisebbségek folytatnak a maguk egyenlő társadalmi tagságáért. Így felfogva, ezért egyfelől a mélyebb társadalmi önismeret, másfelől a „cigánykérdés” politikai alternatíváinak pontosabb tisztázása érdekében érdemes alaposabban szemügyre vennünk az elismerésért folyó harcok sokszínű palettáját, illetve e küzdelmeknek azokat a legfőbb társadalompolitikai vonatkozásait, amelyeket az elmúlt két évtized új szempontú demokrácia-kritikái a nyugati jóléti társadalmak kisebbségi konfliktusai nyomán felszínre hoztak. Ami pedig a gyakorlati vonatkozásokat illeti, fontos tanulságokkal jár majd számunkra a „többi” kisebbség és a cigányság politikai törekvéseit illető fenti különbségtétel, amikor közelebbről megvizsgáljuk, mennyiben kínál mozgásformát a nemzeti kisebbségeknek, és mennyiben a roma etnikumnak az a közös „karám”, amelybe képviselőik ügyét a kisebbségi önkormányzatok gondolatát jogi formába öntő törvény terelte.

A kisebbségi jogok és az elismerésért vívott küzdelem

A „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak állandó egymást fedése nemcsak a naponkénti ütközések természetére volt és van hatással, hanem sajátos irányba terelte a romák ügyéről folyó politikai gondolkodást, illetve közelebbről azt a társadalomtudományi diskurzust is, amely a politikai tartalmak formába öntésének beszédmódját és szókészletét alakítja.

A klasszikus társadalomkritika – amelynek a cigányság ügyét illető legnagyobb maradandó teljesítményei *Kemény István* és munkatársai¹⁶ nevéhez kötődnek

¹⁶ A *Kemény* körül csoportosuló kutatói kör – amelyet markáns témaválasztása, konzekvensen és nagy megjelenítő erővel képviselt értékválasztásai, a kvantitatív és kvalitatív módszerek egyensúlyára törekvő adatgyűjtési és elemzési technikái, valamint a kutatást a gyakorlati szociálpolitikai munkával ötvöző értelmiségi életforma-választása miatt a szakmai közönség joggal tart „iskolaként” számon – a társadalmi egyenlőtlenségeknek a cigányokat sújtó megnyilvánulási formáiról, illetve az esélyegyenlőtlenség történelmi újratermelődésének mikéntjeiről több könyvespolcnyi fontos munkát alkotott. A mára már vitathatatlanul klasszikusnak számító írások közül hadd említsek itt néhányat: *Kemény István–Rupp Kálmán–Csalog Zsolt–Havas Gábor*: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976; *Solt Ottilia*: Cigányok és cigány gyerekek Budapesten, illetve Cigány gyerekek az iskolában. In: *Solt Ottilia*: Méltóságot mindenkinek. Beszélő, Budapest, 1998; *Csalog Zsolt*: Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1984. 2.; *Havas Gábor*: A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, 1994; *Kertesi Gábor*: Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1994. 10.

– a középpontba a *megfosztás*, a *kirekesztés* és a cigányok kárára érvényesülő *társadalmi szelekció* működésmódjainak feltárását állította. Azaz, az esélyegyenlőtlenség sokrétű szerkezetének és önfenntartó mechanizmusainak napvilágra hozatalával ez a társadalomkritikai vonulat kitágította és árnyalta a többségi diskurzus által definiált *szociális kérdést*, és a többségi társadalommal saját gondolatmenetét fordította szembe, valahogy így: „ha a cigányoktól gyors asszimilációt és azonos teljesítményeket vártok, akkor a sor rajtatok: először a szélsőségesen kedvezőtlen feltételeken változtassatok”. Hűen e megközelítés általa teremtett immár három évtizedes tradíciójához, a „cigánykérdés” terén a jelenkor legsürgetőbb tennivalóit összegező tanulmányában *Kemény István* ma is a problémakör szociális vetületeinek primátusa mellett teszi le a voksot. A közelmúltban megjelent programatikus írásában¹⁷ a szerteágazó politikai feladatok között a hangsúlyt továbbra is a cigányok társadalmi helyzetét befolyásoló két legfontosabb területre, az oktatásra és a foglalkoztatásra helyezi – azaz javaslati mindenekelőtt a többség és a roma kisebbség *szociális létfeltételeinek* közeletését célozzák:

„Egyelőre a roma gyerekek nagy többségénél és a nem roma gyerekek ötödénél, negyedénél vagy harmadánál az a gond, hogy tartós munkanélküliség vár azokra, akik az általános iskolát nem végzik el, azokra is, akik bukások után ismétlőként végzik el, valamint mindazokra, akik az iskola után eltűnnek szem elől. Jelenleg nincs terv esélyeik javítására, sőt még regisztrálásuk sem történik meg. Társadalmunk adott állapotát ismerve remény sincs arra, hogy valami történik érdekükben. ... A cigány munkanélküli és kényszerítő okokból inaktív személyek nagy része egy évnél hosszabb ideje munkanélküli, és valószínűleg akkor sem tud elhelyezkedni, ha sok éven át jelentős lesz a gazdasági növekedés. A tartós és reménytelen munkanélküliség azonban nemcsak a cigányok, hanem az egész magyar társadalom egyik legsúlyosabb problémája. Az elmúlt hat évben úgyszólván semmit sem tettünk a tartósan munkanélküliek elhelyezése érdekében. Ezt az embertelen gyakorlatot nem folytathatjuk tovább.”

A cigánysággal foglalkozó szakirodalmat ma is uraló társadalompolitikai megközelítésmód mellett, a szociális indíttatású társadalomkritika azután az elmúlt évtized folyamán új vonulattal gazdagodott, amelyet *kultúranropológiai* irányzatnak neveznék. E megközelítés középpontjában egy előítéletekkel sújtott, ugyanakkor a többségi társadalom előtt gyakorlatilag ismeretlen kultúra sokrétűségének, gazdagságának, belső koherenciájának, vonzó tartalmainak és életképességének bemutatása áll – persze ismét nem teljesen öncélúan. A kultúranropológusi „misszió” talán legpontosabb megfogalmazását nemrégiben megjelent könyve előszavában az irányzat legjelesebb hazai képviselőjétől, *Szuhay Pétertől* olvashatjuk:

„Akik munkájuk során gyakorta kerülnek kapcsolatba olyan emberekkel, akiket cigánynak gondolnak, vagy akiket a társadalom cigánynak mond, azok számára nem éréktelen szembenézni saját kulturális tudásuk »örökölt« és egyszerűsített ítéleteivel. ... Meggyőződésünk szerint a valóságos csoportok konkrét történésein és esetein keresztül ismerhetjük meg a

¹⁷ *Kemény István*: Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In: A cigányok Magyarországon... i. m.

rendkívül szövevényes valóságot. ... Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy néhány itt leírt eset végigkövetése és megértése segíthet egy újabb olyan eset megoldásában, amellyel a cigányok körében dolgozók a jövőben munkájuk során találkozni fognak.”¹⁸

Azaz, a széles értelemben vett kultúra feltárásának – a társadalmi önismeret gazdagításán túl – a *személyközi viszonyok* átformálásában, értőbb, empatikusabb és toleránsabb magatartásmódok társadalmi „elterjesztésében” lelhetjük meg a hasznát. Márpedig e toleránsabb és értőbb viszonyok között jobb minőségűvé válik mindannyiunk élete – a kultúrantropológiai megközelítés gyakorlati hasznélvezője tehát nemcsak az előítéletektől sújtott cigány kisebbség, hanem a vele együtt élő többség is. Az irányzat ugyanakkor nem a társadalompolitikai fogantatású tényfeltárás és kritikai analízis helyébe, hanem azzal *mel-lérendelt* viszonyba kívánja magát helyezni. Az előzőtől mindenekelőtt a makrotársadalmi, gazdasági, oktatási, foglalkoztatási és szociálpolitikai feltételek „cigánybarátabbá” tételének megalapozását, míg az utóbbtól a mindennapi élet mikroszintű együttélési viszonyainak kedvezőbb alakulását várja.

Az említetteken túl, kirajzolódóban van a „cigánykérdésről” folyó diskurzusnak egy harmadik – politikai – vonulata is, amelyet azonban, ismereteim szerint, mind ez ideig nem tett alaposabb tanulmányozás tárgyává a társadalomtudományok egyetlen ága sem. Ez a harmadik vonulat a cigányságot mindenekelőtt *politizáló kisebbségként*, azaz sajátlagos kisebbségi érdekekkel rendelkező és azokat érvényesíteni kívánó politikai tényezőként jeleníti meg. A kisebbségi politikai entitás viszonylag új keletű gondolata napjainkban főként belülről, a cigányság felől fogalmazódik meg, és ezért (is) maradt talán mind ez ideig kívül a társadalomtudományi értelmezésen és elemzésen. A többségi társadalom felől szemlélve egyelőre legfeljebb a cigányság „belügyének” látszik, hogy önképét a „politikum” dimenziójával gazdagítja-e vagy sem, s ehhez a rajtuk kívül állóknak nincs köze. De vajon nem többségi „hamis tudatunk” teszi-e, hogy mindaddig, míg e politikummal közelebbi érintkezésbe nem kerülünk, az önértelmezésben nem látjuk meg a ránk vonatkozó mozzanatot? Vajon nem dolgoz-e a társadalomtudománynak, hogy – mint tette azt a „társadalompolitikai”, illetve a „kultúrantropológiai” megközelítés a „cigánykérdés” szociális és kulturális tartalmainak szisztematikus felfejtésével és a többségi diskurzusba való beemeléssel – a cigányság politikai önértelmezésének kérdését is „belügyből” a többségi–kisebbségi viszony minőségét érintő általános társadalmi kérdéssé fordítsa át?

A feltett kérdésekben benne rejlik a magam igenlő válasza. És ez a válasz arra kötelez, hogy kísérletet tegyek egy ilyen értelmezésre – még akkor is, ha eleve tisztában vagyok annak aligha megkerülhető nehézségeivel és gyengéivel. Mindazonáltal másokat vitára és továbbgondolásra serkentő kezdeményként talán érdemes megvizsgálnunk: a cigányság politikai entitásként való ön-

¹⁸ Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest, 1999.

megjelenítésére irányuló erőfeszítések értelmezhetőek-e az utóbbi évtizedek kisebbségi mozgalmainak lényegét megragadni igyekvő új társadalomtudományi megközelítésmód, az *identitáspolitika* elméletének fogalmi rendszerében? S vajon milyen érveket sorakoztathatunk fel amellett, hogy napjaink roma politikai törekvéseit az identitáspolitikai megközelítés kulcsfogalmának alkalmazásával „*az elismerésért folyó harc*” egy sajátos eseteként írjuk le?

A fogalom elmúlt évtizedekbeli karrierjének rövid áttekintése talán egy lépéssel közelebb visz bennünket a válaszhoz.

A nyugati társadalomtudományi irodalomban az „elismerésért folyó harcról” mint az identitáspolitika legfontosabb megnyilvánulási formájáról meglepően rövid idő – alig másfél évtized – alatt könyvtári elméleti és empirikus munka született. A politikatudományt, a szociológiát és a politikai filozófiát megtermékenyítő és kivételes népszerűsége szert tévő új fogalom keletkezésének¹⁹ története több egyidejű fejleményre vezethető vissza. Az első – társadalmi hatósugarában ugyanakkor talán legjelentősebb – közülük a jóléti államok válsága. Bár a korai nyolcvanas évek baloldali kritikusi a jelenséget jobbra még *politikai* és *kormányzati* problémaként értelmezték,²⁰ és reformok útján korrigálhatónak tartották, csakhamar kiderült, hogy a válság valójában egy vissza nem hozható két-három évtizedes korszak végét jelzi; társadalmi, gazdasági és kulturális okaiban, illetve hatásaiban többről és másról van szó, mint az egykor hatalomra jutott neokonzervatív kormányoknak a jóléti elosztást visszaszorítani igyekvő gazdaságpolitikájáról. A (gazdaság)politikai irányváltás a „válság” elégséges indokául már csak azért sem volt felhozható, mert – mint az *Thatcher* és *Reagan* hatalomra jutása után néhány éven belül kiderült – a jóléti kiadások összességükben nemigen csökkentek (inkább belső szerkezetük alakult át), a jóléti rendszer gyökeres átalakítását követelő társadalmi mozgalmak mégsem csitulnak el. Sőt, a feministák, az etnikai, a faji vagy a más szexualitású kisebbségek mozgalmi mindegyre arra mutattak rá, hogy *maga a jóléti berendezkedés* az, amely mély történeti és strukturális meghatározottságai okán mind-egyre kielégítetlenül hagy jelentős társadalmi szükségleteket – s ezen pusztán „jobb elosztással” nem is lehet segíteni. Az említett mozgalmak mind követeléseikben, mind teoretikus megalapozásukban világossá tették a célt, amely röviden így összegezhető: a nyugati fejlődés mára jól kitapintható „deficitjei” nyomán a demokrácia megújulásának elengedhetetlen feltétele a társadalmi igazságosság materiális fogalmának kiterjesztése, és az ember mint önmagát a saját

¹⁹ Valójában nem annyira egy „új” fogalom keletkezéséről, mint inkább egy „alvó” fogalom „újrafelfedezéséről” kell beszélnünk. A filozófiatörténeti tradíció a fogalomnak a maihoz hasonló értelemben vett használatát a fiatal *Hegelnek* A szellem fenomenológiája előmunkálataként született ún. jénai kéziratára vezeti vissza. (Erről lásd például: *Nancy Fraser: Reply to Iris Young. New Left Review*, 223, 127. o.)

²⁰ Az érvelés egyik legszínvonalasabb kifejtését lásd: *Ramesh Mishra: The Welfare State in Crisis: Social Thought and Social Change. Wheatsheaf Books Ltd, Brighton, 1984.*

autonóm értékei szerint megjelenítő szabad egyén elismerésének mindenki számára egyenlő szavatolása.

Az „elismerésért folyó harc” gondolkörét életre hívó második tényező a tartalmában és megnyilvánulási formáiban igencsak megváltozott kultúraközi küzdelmek értelmezésének és politikai kezelésének szükséglete volt. Köz helyszámba megy annak regisztrálása, hogy az európaiától különböző kultúrájú csoportok intenzív és tömeges bevándorlása az elmúlt évtizedek során a nyugati világ mindennapos jelensége lett. A gyarmatbirodalmak összeomlása, valamint a gazdag és szegény társadalmak közötti jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek – egyidejű – jelentékeny megnövekedése inspirálta, az országok közötti mozgás technikai és politikai feltételeinek javulása pedig lehetővé tette, hogy boldogulásuk reményében évente százezrek váltsanak hazát. A nagy intenzitású és igencsak sokszínű népmozgás nyomán egy sor, hajdan etnikailag többé-kevésbé homogén nemzetállam társadalmának szembe kellett és kell néznie azokkal a sokrétű konfliktusokkal, amelyek lényegileg különböző kultúrák tartós egymás mellett éléséből és keveredéséből fakadnak. A „multikulturalizmus”-probléma tudományos megfogalmazása és politikai kérdéssé formálása alapvetően ebből a szembenézési szükségletből nőtt ki: megkerülhetetlen a kihívás, hogy a modern társadalmak az új kultúrák jelenlétére és integrációs igényére átfogó társadalmi választ dolgozzanak ki, illetve hogy megteremtsék az új együttélési viszonyoknak megfelelő jogrendet és intézményeket. A „multikulturalista” megközelítésnek pedig középponti problémája az egyéni és kollektív identitások egyenlőségének szavatolása, ami – mint könnyen belátható – „magától” nem, csak társadalmi küzdelmek nyomán születik meg. Így válik e megközelítés középponti kategóriájává az „elismerésért folyó harc” mint az egyenlő identitások megteremtésének társadalmi mozgásformája. A kategória kiemelt fontosságát és termékeny alkalmazásának lehetőségét dialogikus, pontosabban interaktív jellege adja: minthogy az identitásuk érvényesítésében korlátozott csoportok elismerése a többség és a kisebbség(ek) közötti napi érintkezésen és az azt szabályozó intézményeken múlik, ezért az elismerés alapkérdése semmiképpen sem csak a „más kultúrájúak” belügye. Sőt, ennek éppen az ellenkezőjéről van szó. Mint a multikulturalista megközelítés egyik alapművévé lett munkájában *Charles Taylor* kimutatja, a tét maga a *nyugati demokrácia*:

„Két változást kell figyelembe vennünk, amelyek együtt tették elkerülhetlenné, hogy a modernitás figyelmét ennyire lekössék az identitás és az elismerés problémái. Az első azoknak a társadalmi hierarchiáknak az összeomlása, amelyek a becsület alapjául szolgáltak. A *becsület* abban a régi világbeli értelemben használom, amelyben lényegileg összefüggött az egyenlőtlenségekkel. Mert annak, hogy néhány embernek ebben az értelemben becsülete legyen, az a feltétele, hogy ne legyen mindenkinek. ... A becsületnek ezzel a fogalmával szemben áll a *méltóság* modern fogalma, melyet univerzalista és egalitárius értelemben használunk, amikor az emberi lények veleszületett vagy polgári méltóságáról beszélünk. Az alapfeltevés itt az, hogy mindenki osztozik benne. Nyilvánvaló, hogy a méltóságnak egyedül ez a fogalma egyeztethető össze a demokratikus társadalommal, és

hogy elkerülhetetlen volt, hogy kiszorítsa a becsület régi fogalmát. Ez azonban azt hozta magával, hogy az egyenlő elismerés formái alapvető jelentőségűek lettek a demokratikus kultúra számára.”²¹

Végül harmadik tényezőként érdemes említést tennünk az elméleti magyarázatok iránt megnövekedett szükségletekről. Úgy tűnik, az „elismerésért folyó harc” kategóriája termékeny kiutat kínál abból a csapdahelyzetből is, amit a marxizmus megrendülése az utóbbi egy-másfél évtizedben a jelenkori társadalmi folyamatok magyarázatára törekvő társadalomelméletben előidézett. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy az új fogalom értelmezését, elmélettörténeti előzményekbe való beágyazását és alkalmazhatóságának teoretikus megalapozását célul kitűző alapvető munkák az egykori Frankfurti Iskola műhelyeiben, illetve a *New Left Review* körül csoportosuló baloldali filozófusok egymással folytatott nyilvános vitáiban születtek meg. A társadalomelméleti érdeklődést egyrészt a fentebb jelzett kultúraközi folyamatok alaposabb értelmezésének igénye, másrészt normatív értékelésük elemi szükséglete keltette fel és tartja ébren. Az új megközelítés egyfelől módot kínált a klasszikus marxizmus konfliktuselméleti vonulatának újrafelfedezésére és modern átértelmezésére – és ezzel a tradíció termékeny továbbvitelére –, másfelől az elmúlt évtizedek – a marxista teoretikusok által eleddig nagyrészt parlagon hagyott – szociálpszichológiai eredményeinek elméleti hasznosítására. E kettős nyereség révén pedig körvonalazódni látszik egy olyan új társadalomelmélet, amely egyaránt képes a kortárs társadalmi mozgalmak sokszínűségének fogalmi megragadására és arra, hogy e mozgalmak megítéléséhez (létfogosultságuk igazolásához) etikai és morálfilozófiai iránytűt nyújtson. Márpedig támpontokra mindkét vonatkozásban igencsak szükségünk van. Ahogyan az „elismerésért folyó harc” elméletének kimunkálásában ma alapvetőnek tekintett mű, *Axel Honneth: „Kampf um Anerkennung”* című könyvének angol kiadása elé írott bevezető tanulmányában *Joel Anderson* fogalmaz, a jelenkori társadalmi mozgalmak látán, az „értelmezés” és az „értékelés” feszítő igényei kényszerítették ki, hogy a társadalomelmélet figyelme az identitáspolitika teoretikus alapvetéseinek kimunkálása felé forduljon.

„Mint azt az elmúlt évtizedek társadalmi küzdelmei nyilvánvalóvá tették, az igazságosság követelménye még nem teljesül pusztán az anyagi javak tisztességes elosztása által. ... Folyvást megtörténik, hogy marginális vagy alsóbb helyzetű csoportok tagjaitól szisztematikusan megvonatik kultúrájuk vagy életvitelük értékeinek elismerése, rendre megtagadtatik tőlük emberi méltóságuk tisztelete és testi integritásuk sérthetlensége. Igencsak figyelemreméltó tény, hogy éppen e csoportoknak az elismerésért vívott harcai azok, amelyek az utóbbi idők identitáspolitikai küzdelmeinek színpadát uralják. Ezért ha a társadalomelmélet feladatának tekintí, hogy megfelelő értelmezéseket szolgáltatson a jelenkori társadalmi konfliktusok természetére nézve, akkor egyrészt nem kerülheti meg, hogy az említett

²¹ *Charles Taylor: Az elismerés politikája.* In: *Multikulturalizmus (szerk.: Feischmidt Margit).* Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 1997.

emancipatórikus küzdelmeket kiváltó tényezőket elhelyezze a társadalmi jelenségek tárházában, másrészt támpontokkal kell szolgálnia arra nézve is, hogy mi igazolhatja e mozgalmak létjogosultságát.”²²

Az elmélet kiindulópontja az a felismerés, hogy a mások általi elismerés az egyénnek éppen olyan megvonhatatlan alapszükséglete, mint a kenyér, a víz vagy a ruházat. Az elismerés szükséglete azonban egy lényeges ponton különbözik a materiális alapszükségletektől: míg az utóbbiak alanya maga a szubjektum, az előbbié – a dolog természete folytán – a személyközi viszony. Azaz, elismerés iránti szükségletünk kielégítése mindenkor a *másikkal*, a *másokkal* való interakciónk függvénye. Az elismerés tétje ezért a másokkal való viszony minősége. Ha az embernek – bármilyen veleszületett, szerzett vagy éppen a szocializáció során belsővé tett tulajdonsága miatt – rendre személyének szóló megvetéssel, gyűlölettel, személyi integritásának megkérdőjelezésével kell szembeszűlnie, akkor e sérelmek révén önbizalma, mi több, önérzete és önbecsülése²³ is súlyos károsodást szenved, aminek ellensúlyaként indulatvezérelte „helyreállítási hadműveletekbe” foghat. Ahhoz azonban, hogy e „helyreállítási hadműveletek” túllépjenek a fejüket itt meg ott felütő egyéni és kiscsoportos gerillaakciók körén, hogy belőlük a szó klasszikus értelmében vett *mozgalom* váljék, számos egyéb feltételnek is teljesülnie kell. Mindenekelőtt létre kell jönnie annak a társadalmi térnek és a személyek közötti érintkezés ama viszonyrendszerének, amely terepet ad az egyénenként elszenvedett sérelmek általánosítására, tipikus és egyszeri vonásaik rendszerezett elkülönítésére. S ami a legfontosabb, az élmények, tapasztalatok és érzelmek e cseréjében meg kell születnie a *nyelvnek*, amely alkalmas az elszenvedett megkülönböztetések és sérelmek társadalmi közvetítésére, valamint alapul szolgál arra, hogy az érintett kisebb-

²² *Axel Honneth: The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Polity Press, Cambridge, 1995. (Joel Anderson „Bevezető”-jéből.)

²³ A magyar nyelvben az „önbizalom”, az „önérzet” és az „önbecsülés” kategóriái között jóval elmosódottabbak az értelmezési határok, mint angol megfelelőik – a „self-confidence”, „self-respect”, „self-esteem” fogalmai – között. Ezért érdemes pontosabban is körülírnunk tartalmukat. Az „önbizalom” a személyiség „megépített” mivoltát, önmagába vetett hitét jelöli; az „önérzet” fogalma az embernek a méltóságra (respektusra) való alapjogát, illetve e jog biztos tudását és „reflexszerű” érvényesítését fejezi ki; végül az „önbecsülés” közelebbi tartalma az a magabiztosság, az az „egyenek derék” és „felemelt tekintet”, amit az ember azáltal „nyer el”, hogy szűkebb és tágabb társadalmi környezete személyiségének egyszeri mivoltát és kvalitásait pozitívan értékeli és becsben tartja.

²⁴ Ezt a nyelvet nevezi *Axel Honneth* a közös fellépés, a társadalmi mozgalom szemantikai előfeltételének. Elemzésében kimutatja, hogy az elismerésükben sérelmet szenvedett csoportok által kimunkált új szemantika a társadalom morális normáinak gazdagításával az ösztársadalmi normarendszer finomításához járul hozzá, de egyúttal ahhoz is, hogy felszínre kerüljenek – és további ismétlődésükkel szemben kellő jogi, illetve kulturális védelmet nyerjenek – olyan egyéni sérelmek, amelyek korábban az individuum „magánbajainak” számítottak. (Lásd: *Axel Honneth: The Struggle for Recognition*, i. m., 163–164. o.)

ség az egyenlő elismerés garanciái iránti követeléseit az általános politikai diskurzus részévé tegye.²⁴

Közelebbről szemügyre véve a dolgot, az elismerésért vívott mozgalmak középponti problémája tehát az identitás személyesen elszenvedett sérelmeinek helyrehozatala, és ehhez olyan fogalomkészlet és szótár kimunkálása, amely az egyéni sérelmek *kollektív* jellegét ragadja meg. A kollektíve kidolgozott nyelven elbeszélve a sérelmek a politikai diskurzus tárgyává válnak, és kiküszöbölésük sikere az egész társadalmi közösséget átfogó politikai cselekvés minőségének fontos mércéje lesz. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az emberi méltóságuk helyreállításáért és mások általi megbecsülésükért folyó kisebbségi mozgalmak természetük szerint *identitáspolitikai* küzdelmek, amelyeknek célja nem – vagy nem csak, sőt, sokszor nem is elsődlegesen – a szociális körülmények javítása vagy előnyösebb társadalmi pozíciók kivívása, hanem az egyenrangú emberként való elismerés többségi szavatolása. Az egyenlő elismerés jogának garantálása és a törvények nyelvére való lefordítása alapvető etikai elvek újragondolását és tisztázását követeli meg. És még ha az ehhez szükséges nyelv kialakítását, a megkülönböztetések háttérében munkáló erkölcsi problémák felszínre hozatalát a sérelmet szenvedő kisebbségek kezdeményezik is, a korrektív törvénykezés és a garanciális intézmények létrehozatala már mindenképpen az egész társadalmi közösség feladata. E feladat közelebbi tartalma aligha fogalmazható meg tisztábban, mint ahogyan azt *Jürgen Habermas* tette egy nemrégiben közzétett tanulmányában:

„Jogelméleti szempontból a multikulturalizmus elsősorban a jogrend és a politika etikai semlegességének kérdését veti fel. ... Az államalkotó nép társadalmi lehatárolódása a jogrendszer és a jogállam elvei szempontjából külsőleges történelmi körülményekből adódik. ... Ám azok a személyek, akikből egy adott időpontban az államnemzet összetevődik, egyúttal olyan kulturális életformákat is megtestesítenek, melyek identitásukból következnek – még akkor is, ha eltávolodtak elődeik tradíciójától. Az életformák mintegy csomópontokat képeznek a kultúrák és a hagyományok, az interszubjektíve elfogadott tapasztalat- és életösszefüggések askriptív hálózatában. S ez a kontextus alkotja azt a horizontot is, amelyen belül az állampolgár – akár akarja, akár nem – az etikai-politikai önértelmezés diskurzusa-ihoz kapcsolódik. Ha megváltozik a lakosság összetétele, megváltozik ez a horizont is, s így ugyanezekről a kérdésekről más diskurzusokat folytatnak és más eredményekre jutnak. A nemzeti kisebbségek legalábbis intuitíve tudatában vannak ennek a körülménynek ... [az] életformák egyenjogú együttélése megköveteli a különböző kulturális tagságok kölcsönös elismerését: minden személyt úgy kell elismerni, mint olyan közösségek tagját, melyek a jó különböző koncepciói köré szerveződnek. ... Az állampolgárok integrációja lojalitást biztosít a közös politikai kultúra iránt. ... Ugyanakkor az alkotmányos patriotizmus etikai tartalmának nem szabad csorbítania a jog semlegességét a nem politikai szinten etikailag integrált közösségekkel szemben; sőt jobban ki kell emelnie a multikulturális társadalomban egymás mellett létező, különböző életformák differenciált sokféleségének és integrálásának jelentőségét.”²⁵

²⁵ *Jürgen Habermas: Harcok az elismerésért a demokratikus jogállamban. In: Multikulturalizmus... i. m.*

Miközben az etikai alapvetések tisztázása megkerülhetetlen feladat, a „jó” identitáspolitikát megvalósító társadalmi gyakorlatra nincsenek általános receptek. Az elismerésért folyó harc elméletének jelentős eredménye annak teoretikus igazolása, hogy ilyen általános receptek nem csak a felmerülő és könnyen belátható gyakorlati nehézségek miatt, hanem elsődlegesen a dolog elvi természetéből következően nem munkálhatóak ki. A „jó” társadalmi praxisoknak és intézményesítésüknek ugyanis a kultúrák egymást átható érintkezéséből, illetve egymás közötti megegyezéseiből kell kiforrniuk, s e tekintetben legfeljebb másutt már bevált ötletekkel szolgálhat. Készen átvehető és „egy az egyben” átültethető minták azonban nincsenek. A konkrét formákat minden társadalmi közösségnek magának kell megtalálnia. Hasonlóan fontos elméleti eredmény ugyanakkor annak egyidejű tisztázása, hogy sokszínűségük és gyakorlati teljesítményeik változatossága ellenére, a küzdelmek tartalmainak és irányainak értékelésére az etika univerzális eligazodási pontokkal szolgál. Mint *Kant*, *Hegel* és *G. H. Mead* nyomán *Axel Honneth* meggyőzően kimutatja, a modern morálfilozófia az iránytűk kétszer hármas tagolását kínálja fel. Céljuk szerint az elismerésért folyó küzdelmek között különbség tehető a tekintetben, hogy középpontjukban az individuum *önbizalmának* (önmaga autonóm személyiségként való érzékelésének), *önérzetének* (emberi méltóságtudatának) vagy *önbecsülésének* (tulajdonságai és képességei pozitív tartalmú közösségi megítélésének) helyreállítása áll-e, s a korrekció a *magánélet* legalapvetőbb személyes viszonyait, a *jogi és intézményes szabályozás* rendjét vagy a társadalmi együttműködésből táplálkozó *szolidaritás* életvilágát érinti-e. Míg tehát az elmélet a törvénykezési és intézményi gyakorlatoknak országok és földrészek közötti változatosságát a kultúrák sokszínűségének tudomásul veendő tényeként „relativizálja”, ezzel párhuzamosan az identitás három rétegének, illetve a három réteghez rendelhető társadalmi szférák struktúráinak analitikus szétválasztásával általános érvényű „zsinórmértéket” is nyújt a mindenkori gyakorlatok normatív értékeléséhez.

Visszagondolván a „cigánykérdés” tipikus hazai konfliktusairól korábban mondottakra, úgy vélem, az itt röviden vázolt elmélet bizonyos hasznosítható szempontokkal szolgálhat számunkra azok közelebbi tartalmait illetően. Mindenekelőtt segítségünkre lehet néhány alapvető dilemma pontosabb körvonalazásában. Ezek közül a leglényegesebbek a „cigánykérdés” összecsúszott szociális és kisebbségi vetületeinek szétválasztásával állnak kapcsolatban. A fentebbiek értelmében ugyanis világos, hogy kétfelől nézhetünk rá mindkét vetületre: a többség és a kisebbség szemszögéből. E kétfelőli „ránézés” tartalmi és következményei azonban távolról sem azonosak.

Ami a többségi diskurzust illeti, észre kell vennünk, hogy a cigánykérdés „szociális kérdésként” való megjelenítése a többségi–kisebbségi konfliktus olyan kezelésmódjainak kedvez, amelyek – szándékoltan vagy sem, de – többszörösen korlátozzák a romák másokkal egyenlő jogát a sértetlen identitásra. Nem

igényel különösebb bizonyítást annak belátása, hogy az az ábrázolás, amely szerint a cigányság a társadalom „szociális terhe”, a közösséget emberi méltóságában alázza meg és mélyen önérzetébe gázol. De ha kevésbé pejoratív terminusokban kerül is kifejtésre, a cigánykérdés „szociális problémaként” való feltüntetése végső fokon akkor is jog-csorbitó üzenetet tartalmaz. Ügyének „szociálpolitikaivá” fordításával, csökkent értékűnek és „rászorulónak” minősíti az egész közösséget, amelyet ezen az alapon azután – forrásainak sajnálatos hiánya miatt – alkalmatlannak ítél önazonossága kinyilvánítására. Ezzel pedig a gondolatmenet mintegy „logikai úton” igazolja a többségi kételyt az egyenlő kisebbségi részvétel iránti roma követelések létjogosultságával szemben.²⁶

Kicsit kevésbé könnyű felfejtenünk a korlátozó mozzanatot azokban az érvelésekben, amelyek a „szociális vetületet” segítő célú akciók életre hívása érdekében hangsúlyozzák. De ha nem nyilvánvalóak is, ezek a korlátozó mozzanatok mégis kiiktathatatlanul ott vannak. Mert a csorbítatlan identitáshoz való jog szemszögéből véve nem egészen veszélytelenek azok a jó szándékú, ám a többség szempontjai szerint formált programok sem, amelyek pozitív diszkrimináció révén kívánják a romák szociális felzárkóztatását biztosítani. Mint-hogy ezek a programok többnyire egyoldalú – a többségi társadalom reformerői felől kiinduló – kezdeményezések nyomán formálódnak, önkéntelenül is hierarchizálják a segítő/segített viszonyt. Márpedig az aktív kezdeményező/passzív elfogadó, patrónus/patronált reláció óhatatlanul ellenében hat egyenrangú társadalmi-politikai pozíciók kialakításának. Ezzel pedig e programok – minden jobbító szándékuk és szűken vett szociálpolitikai hasznuk ellenére – sértik a romák kollektív önbecsülését, illetve közösségeik önnön erejébe vetett hitét. Nem is szólva azután arról, hogy tudattalanul gyengítik a kisebbségi alapú szolidaritást és a cigány közösségek belső kohézióját. Azáltal ugyanis, hogy a „cigánykérdést” szociálpolitikai ügyként tüntetik fel, kifejezetten degradálják a magukat cigánynak tekintő, anyagilag és kulturálisan ugyanakkor a többségi középosztály szintjén élő romák egyéni teljesítményeit, akiknek erre válaszul egyetlen önvédelmi reakciójuk lehet: az eltávolodás és a hangsúlyo-

²⁶ Ez a többségi látásmód olyannyira átítatja a hazai politikai közéletet, hogy szinte már nehéz is felismerni távolabb vezető következményeit. Pedig a többség felől megfogalmazva, az érvelés a cigányok „másként felfogott” kisebbségi jogait implikálja. Ebből a szempontból reprezentatív értékű az Országgyűlés Emberjogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottsága 1994–98 között volt elnökének, *Gellért Kis Gábornak* a közelmúltban a sajtóban napvilágot látott okfejtése. Írásában a következő érvelést olvashatjuk:

„Egyugyanazon jogszabály írja le a cigányság és a többi kisebbség autonóm működésének kereteit. Holott a cigányság problémái *nyilvánvalóan* nem önazonosságuk megélésének hiányosságaiából fakadnak. Sőt a magyarországi cigányság belső és külső konfliktusai csak *sokadsorban vagy áttételesen hozhatók összefüggésbe kisebbségi identitásukkal*. ... Sokféle zavar, nyűg, összeütközés jellemzi életüket, amelyek lehetnek oktatási, nevelési, szociális, egészségügyi, foglalkoztatási természetűek – mindezek átkos *hagyományként* nyomják a cigányságot. Azt azonban látnunk kell, hogy ez a hagyomány történeti-szociológiai, és *nem etnikai* eredetű.” (Kiemelés tőlem – Sz. J.) (*Gellért Kis Gábor: A hecsedli és az alkotmány. Népszabadság*, 2000. március 17.)

zott távolságtartás közösségeik elesett tagjaitól. Mindezek miatt a szociálpolitikai és az identitáspolitikai hatékonyság közötti „jó” arány kialakítása a „szociálisan” értelmezett cigánykérdés társadalmi kezelésének egyik legnehezebb dilemmája.

Más a helyzet a „szociális kérdés” romák felől kiinduló felvetésével. Jogaik és jogosultságaik egyenlő képviselőre irányuló követeléseik ugyanis rendre rámutatnak a velük szembeni szociális diszkriminációra. A diszkrimináció megjelenési formáinak szisztematikus felszínre hozatalával pedig lassan érlelődik az a nyelv és formálódik az a politikai diskurzus, amely alapot jelenthet a hazai jogrendből mindmáig hiányzó diszkriminációellenes törvények kimunkálásához.²⁷ Azaz, a roma közösség felől tekintve, elismerésért folyó harcuk szociális vonulata nem pusztán – sőt, nem is elsősorban – a redisztribúció számukra kedvező megváltoztatásáért, hanem a többséggel egyenlő és megkülönböztetésektől mentesen érvényesíthető szociális jogaik kivívásáért folyik. Másként fogalmazva, a romák felvetésében, a cigánykérdés „szociális” mozzanatainak hangsúlyozásából nem a szociális (ön)azonosság megfogalmazása (valamiféle „szegénylázadás” elvi megalapozása) felé vezet az út, hanem a közösség egyenlő méltóságának elnyerése irányába.

Míg tehát a többségi „szociális” felvetés tendenciájában lefokozó és elkülönítő természetű, kisebbségi irányból kifejtve, a „szociális” egyenjogúság roma követelésében az önérzet és az önbecsülés helyreállítására irányuló integratív törekvések nyernek megfogalmazást. Ezért be kell látnunk: a beszéd aktorainak – pontosabban: nézőpontjainak²⁸ – világos megkülönböztetése elengedhetetlen feltétele annak, hogy a felszínen hasonló retorikák értéktartalmait és politikai következményeit világosan megkülönböztethessük egymástól. A többség felől nézve a szociális kérdés „cigányspecifikus” megragadása egyenes úton vezet a megkülönböztetéshez és a kirekesztő gyakorlatok rejtettebb vagy nyíltabb támogatásához; a romák felől nézve a tartalmában hasonló gondolatmenet a diszkrimináció feltárásához, azon keresztül pedig a szociális jogok tényle-

²⁷ E tekintetben kiemelkedő jelentőségűnek vélem a nemzeti és etnikai jogok országgyűlési biztosának az iskolai, illetve a foglalkoztatási diszkrimináció kérdésében 1998. folyamán született állásfoglalásait. (Lásd: *Dr. Kaltenbach Jenő: A kisebbségi oktatásban jelentkező visszasságok feltérképezése, elemzése.* Budapest, 1998. február; illetve: *Dr. Kaltenbach Jenő: A kisebbségi jogok parlamenti biztosának megállapításai a foglalkoztatás területén tapasztalható hátrányos megkülönböztetésről, javaslatok, kezdeményezések a diszkrimináció feltárása, megelőzése, megszüntetése érdekében.* Budapest, 1998. november.)

²⁸ Természetesen badarság lenne azt mondani, hogy a „roma nézőpontot” csak a roma kisebbséghez tartozók képviselhetik. Hiszen számos nem cigány kutató és aktivista azonosul ezzel a nézőponttal, és hitelesen jeleníti azt meg a társadalmi-politikai diskurzusban. Mindazonáltal tény, hogy még a leginkább felkészült és legérzékenyebb nem roma értelmiségiek és politikusok is könnyen foglyai lesznek saját „többségi” szempontjaiknak. E könnyű „megcsúszásnak” számomra érzékletes példáját szolgáltatja a *Beszélő* 2000. márciusi számában a cigányságot kiemelten segíteni hivatott pozitív diszkriminációról folyó eszmecsere, amelynek keretében fontos érvek hangzanak el a kisebbségi hovatartozás nyílt vállalására, ugyanakkor kevés figyelmet kapnak a cigány politizálás más alternatíváiról megfogalmazott – roma – ellenérvek.

ges univerzalizálásához visz közelebb, s egyúttal előmozdítja a kisebbség méltóságát szavatoló gyakorlatok terjedését.

Ami a „cigánykérdés” kisebbségi vetületének többségi és roma felvetését illeti, a képlet a fentiekől némileg különbözik. A többség felől kiinduló, a kisebbség akarata ellenére való megkülönböztetés – mint az identitásválasztáshoz fűződő elidegeníthetetlen személyes jog sérelme – súlyos alkotmányos tilomba ütközik. A tilalmat a Kisebbségi törvény is megismétli, kimondva, hogy a kisebbséghez tartozás kinyilvánítása az egyéni szabadság tartományába tartozó elemi jog: a kisebbséggel való azonosulást az emberre sem kívülről rákényszeríteni, sem tőle erővel elvenni másoknak nem lehet. E törvényi garanciák a mindennapi életben egyelőre csak az adatvédelem tekintetében érvényesülnek: szemben a hajdan már csaknem „természetesként” elfogadott gyakorlattal, ma nem készülhetnek iskolai, egészségügyi, munkaügyi stb. nyilvántartások a „cigány származás” regisztrálásával. Azaz, a többségi hajlandóságot a kisebbség megkülönböztetésére a törvény erős eszközökkel korlátozza. Kevésbé hathatós azonban a jog fellépése ott, ahol kiterjesztő értelmű használatára lenne szükség, ahol a megkülönböztetéssel szembeni *védelmet* kellene biztosítani. A „lecigányozás” mint pejoratív tartalmú kisebbségi megkülönböztetés jobbra még vétségnek sem igen számít, s jobb esetben „idealistának”, rosszabb esetben „hibbantnak” mondanák azt, aki ezért jogi szankciókat követelne. Márpedig a méltósághoz és az önbecsüléshez fűződő alapjogok súlyos sérelmet szenvednek minden ilyen esetben. A kisebbségvédő jogászok, szociális munkások, polgárjogi aktivisták és civil szervezetek munkája nyomán persze érzékelhetően formálódik a kisebbség lebecsülésének, megalázásának és a vele szembeni negatív előítéletek nyilvános képviselésének tilalmát kifejtő társadalmi diskurzus nyelve. De az általános védelem garanciái – a tárgykörben született ombudsmani állásfoglalások, törvényességi felügyeleti beavatkozások, sőt, sikeres bírósági perek ellenére is – módfelett gyengék és nem egykönnyen érvényesíthetők. A „cigánykérdés” kisebbségi vetületének többségi megközeletése tehát – minden lassú változás ellenére – ma is jobbra lekezelő és kirekesztő tartalmú.

A romák felvetésében a „cigánykérdés” kisebbségi szempontú értelmezése mindenekelőtt a kollektív önazonosság tartalmainak kibontását és megjelenítését szolgálja – „befelé” és „kifelé” egyaránt. Mert „befelé” ezek a tartalmak egyelőre éppen annyira vitatottak, mint amennyire kifejtetlenek „kifelé”, a többségi társadalom irányába. Az önmeghatározás joga és lehetősége azt is magával hozta, hogy a „ki az *igazi* cigány” közösségi önreprezentációs kérdésének megválaszolását illetően élesebben felszínre kerültek a három nagy hazai cigány kultúra – a beás, az oláh cigány és a romungro csoportok – egymással szembeni küzdelmei és előítéletei, mint bármikor korábban. És bár e küzdelmeket „kívülről” jócskán elfedi a többség felől érkező nyomással szembeni közös önvédelem kényszere, jelentőségük korántsem lebecsülendő a különb-

ségek és az együvé tartozás valamiféle egyensúlyára épülő kollektív identitás kimunkálása szempontjából. Nyilvánvaló, hogy az egyensúly megtalálása, az önazonosság értéktartalmainak megjelenítése és intézményesítése a roma közösség legsajátabb belügye. Mindez a szuverén kísérletezés és politizálás nyugodt lehetőségét kívánná meg. Ugyanakkor a kiérlelődés e folyamatának a feltételek ma nemigen kedveznek; sőt, annak éppen ellenében hatnak. Mert a többség türelmetlensége ma inkább az idő előtt kikényszerített „egység” – borulékony látszategység – politikai képviselete irányába nyomja a cigányságot. Hogy politikai tényezőként számoljon velük, a többségi társadalom éppen olyan kiérlelt kollektív önazonosságot „vár el” tőlük, mint a nemzeti alapon szerveződő többi kisebbségtől. Így pedig ismételten csorbulnak az elismerés alapvető jogai: a kívülről érkező nyomás terhe alatt az egyes cigány csoportok egymásnak feszülő előítéletei és indulatai nemcsak a közösség belső szolidaritását és kohézióját zilálják szét, hanem kárt tesznek önnön értékeinek felismerésében és kollektív megjelenítésében is.

A „cigánykérdésről” folyó többségi és kisebbségi diskurzusok itt bemutatott – ütköző – tartalmainak rövid áttekintése után hozzáfoghatunk, hogy behatóbb elemzés tárgyává tegyük azt az új intézményes terepet, ahol e tartalmak lassan politikai alternatívákká formálódnak: a roma kisebbségi önkormányzatok rendszerét. Az intézményrendszer létrejöttének körülményei és szabályozásának az elmúlt évek folyamán napvilágra került ellentmondásai jelentős mértékben befolyásolták a „kultúrák érintkezéséből” megszülető egyezségek lehetséges tartományát. E meghatározottságok közelebbi szemügyre vétele segíthet bennünket abban, hogy pontosabb választ kaphassunk a tanulmány elején felvetett alapvető kérdésre: a kisebbségi autonómia megjelenítésének törvény kínálta mai formája vajon inkább a szegregációs tendenciáknak kedvez-e, vagy éppen ellenkezőleg, inkább a cigányság társadalmi integrációját segíti elő? Ez utóbbi kérdés megválaszolásához persze tisztáznunk kell majd azt is, hogy valóságosan „kié” is ez az intézményhálózat, azaz, az elismerésért folyó küzdelemben a kisebbségi önkormányzatok tényleg azt szolgálják-e, amire hivatva volnának: a roma közösségnek a többséggel és más kisebbségekkel egyenlő jogát a méltóságra és az önbecsülésre.

A kisebbségi önkormányzás elnyert joga – a romák szemszögéből

A korábban leírtak után bizonyára meglepetéssel fogadja az Olvasó az állítást: a kisebbségi elvű önkormányzatiság törvénybe iktatásakor ugyan sok minden számításba került, de a megfontolások sorrendjében a hazai kisebbségek ügye meglehetősen hátul kullogott. Persze nem arról van szó, hogy az új közjogi intézmény révén elnyert – alább bővebben bemutatandó – jogosítványok ele-

ve a kisebbségek ellenére lettek volna. A törvény elsősorban azonban mégsem nekik készült. Megszületésének hátterében sokkal inkább volt szó két fontos külpolitikai mozzanatról: Magyarország viszonylag újonnan elnyert Európa Tanács-beli tagságáról, illetve – mindenekelőtt – a határokon túli magyarság problémájáról.

Ami az első motívumot illeti, a politikai cél a Nyugat normáinak való megfelelés szándékának kifejezésre juttatása volt. Abból, hogy Magyarország az Európa Tanács teljes jogú tagja lett, a hazai törvényhozásra a modern európai kisebbségpolitikai elvek jogi formába öntésének kötelezettsége következett. Hiszen kulturált és fegyelmezett tagország nem kerülheti meg, hogy az önazonosság megválasztásának szabadságát és tiszteletben tartását rögzítő alkotmányos paragrafusok mellett, tételes jogi garanciákat ne teremtsen a kisebbségi jogok gyakorlásának mindennapi védelmére is. Legyenek bár e garanciák igencsak vázlatosak és később még jócskán finomítandók, az 1993. évi LXXVII. törvény megalkotásával Magyarország kétségkívül fontos tanújelét adta Európa nyugati térfele számára demokratikus elkötelezettsége komolyságának. Márpedig egy ilyen gesztus felmutatása nyomán joggal várhatta el, hogy „európaiságát” nemzetközi partnerei is hasonlóan komolyan vegyék.

Bármennyire fontos volt is azonban az ország nyugati „imázsának” megerősítése, a Kisebbségi törvény megalkotásának igazán erőteljes mozgatórugóját mégis inkább a második külpolitikai mozzanatban – a határon túli magyarság politikai befolyásának növelésére irányuló erőfeszítésekben – kell keresnünk. Az akkor hatalmon lévő konzervatív-jobboldali kormány politikai kalkulációja a maga szemszögéből racionális volt: minthogy a hazai nemzeti kisebbségek lélekszáma igen csekély, és közösségeik erőteljesen asszimiláltak, az egyetlen népesebb kisebbség – a cigányság – pedig meglehetősen alacsony szervezettségről tesz tanúbizonyságot, nem járhat „túlságosan nagy” belpolitikai kockázattal, ha a törvényhozás viszonylag nagyvonalú módon jár el a kisebbségi jogosítványok meghatározásában. Egy ilyen lépésnek ugyanakkor „kifelé” igencsak nagy lehet a haszna. Az anyaországbéli törvény meghozatala nyomán a határon túli magyaroknak lesz mit felmutatniuk, hogy hasonlóan szélesan értelmezett jogaik törvénybe foglalását követeljék. S ami még fontosabb: jó érvek és a politikai alkukötés jó eszközei lesznek majd a kezükben ahhoz, hogy reálisan küzdhessenek a parlamenti képviselőtért Románia, Szlovákia, Ukrajna, illetve – egyszer talán – Jugoszlávia törvényhozó testületeiben.²⁹ Továbbá, a „kint” megnövelni remélt magyar befolyás a későbbiekben

²⁹ Ez a számítás adhatja az *egyedüli* magyarázatát annak a meglepő fejleménynek, hogy „*A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól*” szóló törvénybe minden „előzetes értesítés” és nyilvános politikai vita nélkül bekerült a kisebbségeknek országgyűlési képviselőt ígérő passzus. E fontos jog kimondása ráadásul igencsak sajátos módon történt, nem kevés inkonzisztenciát teremtve már magában a szövegben is, de végképp annak interpretációs lehetőségeiben. A törvény „Alapvető rendelkezések” című fejezete ugyanis még kizárólag a kisebbségi önkormányzatok megalapítására való jog leszögezésével értelmezi az Alkotmány 68. paragrafusának

itthon is segítheti a nemzeti erőket: nagyvonalú kisebbségpolitikájuk révén sokkal számíthatnak a szomszédban élő magyarok hosszú távú támogatására, amivel a konzervatív nacionalizmus a következő választások elvesztése esetére is jól bebetonozott pozíciókat tudhat majd a magáénak. Azaz, mindent egybevetve: a honi kisebbségek jogainak akár „fejük felett” kinyilvánított generózus elismerése kedvez az ország nyugati megítélésének, nyereséget hozhat a hatalmon lévőknek, az érintett kisebbségeknek pedig – legalábbis akkor úgy látszott – bizonyosan nem „árt”.

Logikus, bár meglehetősen cinikus gondolkodás volt ez, amely azonban teljesen összhangban állt a magát nem az állam területén élő tíz, hanem a nemzethez tartozó tizenötmillió magyar miniszterelnökének nyilvánító néhai *Antall József* politikai elképzeléseivel, s egyúttal alkalmasnak tűnt az egyre radikalizálódó, irredenta húrokat pengető szélsőjobb – időleges – lecsitítására is. Az 1990-es választásokon győztes parlamenti többség mindent megtett tehát, hogy a kisebbségi törvénykezést még mandátumának lejárta előtt tető alá hozza.³⁰ Az „alkotás” egykori aktuálpolitikai meghatározottságainak nyomát a törvény azonban máig magán viseli. S máig ott a nyoma annak is, hogy az érintetteknek – a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségeknek – nem sok szavuk volt a megformálásban. Márpedig a Kisebbségi törvény – különösen annak az önkormányzatokra vonatkozó szabályozása – közelebbi témánk, a cigányság kollektív önazonosságának kialakítása és megjelenítése szempontjából hosszú időre meghatározta a politizálás keretét és irányát. Történt ez azonban anél-

azon tételét, miszerint „*a hazai a kisebbségek államalkotó tényezők*”. Ugyanakkor „A kisebbségek közösségi jogai” címet viselő III. fejezet 20. paragrafusában – meglehetősen témaidegen szöveggörnyezetben – egyszer csak minden közelebbi körvonalazás nélkül a következőt olvashatjuk: „20. § (1) *A kisebbségeknek – külön törvényben meghatározott módon – joguk van az országgyűlési képviseletre.*” Az azonban homályban marad, hogy akkor mi végre a kisebbségi képviselő-választásra vonatkozó részletes rendelkezések megjelenítése éppen ebben a törvényben, s az is, hogy a vonatkozó rendelkezéseket egy későbbi – minden bizonnyal átfogó – új választójogi törvény vajon felülírja-e majd. Mind a törvény szerkezeti felépítése és szövegezése, mind az a tény, hogy az országgyűlési képviselet jogát leszögező mondat mintegy „véletlen” megjegyzésként, „elszólásszerűen” szerepel az amúgy számos ponton minuciózus pontosságra törekvő szabályozásban, azt sugallja, hogy az ominózus kitétel a törvény előkészítői egyértelműen „kifelé” szánták. Közvetetten erre utal az is, hogy a gondolat esetleges belpolitikai következményeiről – a fellelhető írásos dokumentumok tanúsága szerint – sem parlamenti bizottsági, sem plenáris vita nem folyt. Akkoriban más volt a tét.

³⁰ Az már csak a történelem iróniája, hogy a siker eléréséhez a döntő lökést végül is az akkori ellenzék, közelebbiről az MSZP adta. A törvényalkotási folyamatot ugyanis jelentősen felgyorsította az Alkotmánybíróság 35/1992-es számmal meghozott határozata, amely felszólította az országgyűlést a kisebbségi kérdést illető „mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség” megszüntetésére, azaz magyarán arra, hogy végre hozza tető alá az eredetileg 1990 őszére ígért kisebbségjogi törvényt. A fontos AB-határozatot életre hívó beadvány kezdeményezője márpedig az MSZP egyik országgyűlési képviselője volt. Az indítványozót minden bizonnyal a fentebb vázoltakhoz hasonló megfontolások vezették, amikor előterjesztése indokául mindekenél is az úgy „nemzetközi jelentőségére” hivatkozott.

kül, hogy a politikai formák természetére nézve lezajlott volna a kultúrák fentebb jelzett s oly szükségesnek tartott egyezkedése. Így aztán nem csoda, hogy – mint alább igazolni igyekszem majd – a törvényben foglalt jogosítványok legkevésbé éppen a legnagyobb kisebbség szükségleteire illeszkednek.

Az illeszkedés hiánya már a Kisebbségi törvény „Alapvető rendelkezések” címet viselő, legátfogóbb fejezete olvastán is eléggé nyilvánvaló. A törvényalkotó szeme előtt bizonyára nem a cigányok szükségletei lebegtek ugyanis, amikor így fogalmazott:

„1.§ (2) E törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség (a továbbiakban: kisebbség) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul...

3.§ (4) Minden kisebbségi közösségnek és kisebbséghez tartozó személynek joga van a szülőföldjén való élet, valamint a szülőfölddel való kapcsolattartás zavartalanságához. A szülőföldhöz való jog nemcsak a saját születési helyhez, hanem a szülők, nevelők, ősök születési vagy lakhelyéhez, az óhazához és annak kultúrájához, hagyományaihoz való kötődés szabadságát és oltalmát jelenti.”

A számos feltehető kérdés közül az csak a legkézenfekvőbb, hogy vajon *hol* is volna az az óhaza, melynek kultúráját és hagyományait a romák – hovatarozásuk és önazonosságuk erősítéseképpen – ápolni hivatottak?! Egy nekik (is) szóló kisebbségi törvénykezésnek nem inkább arról kellene-e intézkednie, hogy kultúrájuknak és hagyományaiknak általuk megőrzendőnek tudott elemeit a többségi magyar kultúra a magáénak *is* vallja, s védelméről ezért *kollektív* módon gondoskodik? Ugyanígy: nem kérdőjeleződik-e meg már az elvek szintjén is a romáknak a többi kisebbséggel egyenlő státusza, ha a törvény a kisebbség definícióját *eleve* a történelmileg kiforrott összetartozás-tudatra építi, s még gesztust sem tesz arra, hogy a történelmükben attól megfosztottak számára pozitív módon segíteni kívánná a kisebbségi csoporttudat kimunkálásának folyamatát?

Hasonló formában vehetnénk bonckés alá a törvény mindazon kitételeit, amelyek a saját nyelv oktatása, az építészeti (sic!) és kulturális örökség ápolása, a hagyományos ünnepek megtartása vagy a saját tudományos intézményhálózat kialakítása tekintetében adnak – amúgy helyesen – nagyvonalú módon jogot néhány tízezer embernek, de teszik egyazon mozdulattal üressé és értelmezhetetlenné a kisebbségi jogok tartalmát másik félmillió ember szemszögéből. Mert ez utóbbi – roma – nézőpontból az itt felsorolt jogosítványok meglehetősen kevésbé kamatoztathatóak. Sőt, a „külön” kisebbségi oktatás megszervezése – még ha azt más előnyök reményében itt-ott cigányok kezdeményezik is – bőszéggel erősítheti és igazolhatja éppen azt, amivel szemben a jognak védelmet kellene nyújtania: a spontán módon zajló markáns szegregációt.

Másként mindezt úgy fogalmazhatjuk, hogy miközben a törvényben elősorolt jogosítványok nagyjában-egészében valóban azok, amelyekre a nemzeti önazonosságukat kulturális értelemben megőrizni kívánó, erősen asszimilált hazai kisebbségeknek szükségük van, a „nemzeti” mellé odabiggyesztett „és etnikai” kitétel önmagában még nem nyújt megoldást arra, hogy a törvény a romák kisebbségi jogait is szavatolja. Ez utóbbi nézőpontból szemlélve inkább a hiányok ténye nyilvánvaló. Elég felfigyelünk arra, hogy a cigányság mint kisebbség ma talán legfontosabb – kollektív és egyéni – szükségletéről, emberi méltóságának és önbecsülésének tételes védelméről a törvény egy árva szót sem ejt. Igaz, a kisebbségek hátrányos megkülönböztetésének tilalmát a már idézett „Alapvető rendelkezések” kimondják. A megkülönböztetések fajtáinak részletezéséből azonban világos, hogy a törvényalkotó szeme előtt elsősorban a nemzeti kisebbségek történelmi sérelmei lebegtek, és a jog erejét mindenekelőtt azok ismétlődésével szemben kívánta érvényesíteni. Ebből pedig már logikusan következett, hogy a Kisebbségi törvény a diszkrimináció tilalmához egyetlen cselekvési tartományt rendelt: a *nemzetközi jogot*. Hogy diszkriminatív politikai törekvések netán itthon is volnának, arról pedig egyszerűen *nem* vett tudomást. Így aztán logikus, hogy a megfelelő hazai garanciális intézmények felállítását sem tekintette dolgának. A vonatkozó törvényszöveg mindefelől nem sok kétséget hagy:

„3. § (5) A kisebbségek mindennemű hátrányos megkülönböztetése tilos.

4. § (1) A Magyar Köztársaság tilalmaz minden olyan politikát, amely:

- a kisebbségnek a többségi nemzetbe való beolvasztását célozza vagy ezt eredményezi;
- a kisebbségek által lakott területek nemzeti vagy etnikai viszonyainak a kisebbség szempontjából hátrányos megváltoztatására irányul;
- a nemzeti vagy etnikai kisebbséget vagy kisebbséghez tartozó személyt hovatarozása miatt üldöz, életkörülményeit nehezíti, jogai gyakorlásában akadályozza;
- a nemzeti vagy etnikai kisebbség erőszakos ki- és áttelepítésére irányul.

(2) A Magyar Köztársaság nemzetközi kapcsolataiban fellép minden olyan politikai törekvés ellen, amely az (1) bekezdésben felsorolt következményekhez vezet. Az ilyen politika elleni védelem nyújtására a nemzetközi jog eszközeivel és nemzetközi szerződések révén is törekszik.”

Ha nem is a hátrányos megkülönböztetéssel szemben, hanem inkább a cselekvési lehetőségek tartományában, de bizonyos garanciákról azért persze az idézettekén túl is esik szó. Ez utóbbiak kérdését azonban a törvény elintéztének véli azzal, hogy a kisebbségek helyi – de csak a helyi! – önkormányzatait felhatalmazza: a közösséget érintő bármely kérdésben *megkereséssel* fordulhatnak az illetékes állami szervekhez. E megkeresésben az önkormányzat

„a) tájékoztatást kérhet;

b) javaslatot tehet;

c) intézkedést kezdeményezhet;

d) kifogással élhet az intézmények működésével kapcsolatos, a kisebbség jogait sértő gyakorlat, egyedi döntés ellen, kezdeményezheti a döntés megváltoztatását, visszavonását.

A hatáskörrel és illetékességgel rendelkező szerv vezetője ... köteles a megkeresésre 30 napon belül *érdemben válaszolni*.” 26. § (1 – 2) (Kiemelés tőlem – Sz. J.)

Azaz, hiába az önkormányzatiságnak mint a demokratikus rendszer alapjának a törvény preambulumban fennkölt szavakkal lefektetett elve, a kisebbségek új közjogi intézményei „kifelé”, az érdekek, sérelmek és sajátos szükségletek megjelenítését és képviselését illetően semmivel sem rendelkeznek több hatalommal, mint a hatósághoz beadvánnyal forduló *bármely magyar állampolgár*. Indítványaik, megkereséseik legfeljebb „érdemi választ” érdemelnek, belőlük azonban az illetékesekre sem a végrehajtás, sem a beszámolás kötelezettsége nem következik.

Mindez a törvényhozó szempontjából nem „baj”. Hiszen a kisebbségi önkormányzatot amúgy is inkább a kollektív összetartozást és a közösség önnön megőrzését előmozdítani hivatott intézményként, „befelé” működő közjogi szervezetként képzelte el. Így aztán a hatásköröket is ehhez igazította. A törvény értelmében az önkormányzat kialakíthatja a *maga* működési rendjét, költségvetést és zárszámadást készíthet a *maga* forrásairól, dönthet a helyhatóság által *számára* biztosított vagyon hasznosításáról, megválaszthatja *saját* nevét, jelképeit, kitüntetéseit és azok odaítélésének feltételeit, valamint gondoskodhat a helyi műemlékek védelméről – már ha rendelkezik ilyenekkel. E meglehetősen szűkre szabott hatáskörökön belül persze „szabad a pálya” – igaz, csak a források erejéig és csak a megszabott gazdálkodási feladatok körében. Közlebről a következőkben: lehet helyi közoktatási intézményt alapítani, írott és elektronikus médiát működtetni, vállalkozni, invesztálni a közművelődésbe és a hagyományok ápolásába, pályázatokat kiírni és ösztöndíjakat odaítélni – persze mindezt szigorúan csak akkor, ha a pénz is rendelkezésre áll. Azt pedig – mint a törvény tételesen is kimondja – jobbra össze kell szedni: a települési önkormányzatoktól, pályázatokból, vállalkozások nyereségéből, valamint hazai és külföldi szervezetek adományaiból. Azaz, a kisebbségi önkormányzatok előtt *minden* lehetőség nyitva áll az alkura, az ügyességre és a jó PR-ra. De *semmilyen* jogosítványuk sincs garantált anyagi forrásokra: ilyeneket ugyanis a törvény számukra nem biztosít. Igaz, a lehetséges finanszírozók között egy helyütt az „államról” is történik említés. A részletes szabályozásból azonban kiderül, hogy a központi büdzsé és a kisebbségek közjogi intézményei között egyetlen közvetlen kapcsolat létezik: ez pedig a kisebbségek *országos* önkormányzatainak nyújtott éves támogatás, az állam célirányos közalapítványán keresztül. Hogy ebből a támogatásból azután kerül-e akár egyetlen fillér is az alsóbb szintekhez, és ha kerül, milyen elvek szerint – mindez már kisebbségi „belügy”, ami-be a jog a „semlegesség” és az „autonómia” nevében nem kíván beleszólni. Így aztán a kisebbségvédelem tényleges terepeire vonatkozóan normatív szabályozók sem elvben, sem gyakorlatban, sem országos szinten, sem a települések helyi és kisebbségi önkormányzatai közötti elosztást illetően nincsenek. Hogy a továbbhárításnak e törvényesített rendszeréből csak fokozott – igaz, elismerem: decentralizált – konfliktusok származhatnak, annak belátásához még alapfokú közgazdasági ismeretek sem szükségesek.

Nem kell további részletekbe bocsátkoznunk, hogy az itt bemutatott hatásköri és anyagi szabályok láttán levonhassuk az egyértelmű következtetést: a törvény szándéka szerint a kisebbségek helyi önkormányzatai leginkább amolyan *hagyományápoló egyesületek*. Felmerül persze a kérdés, hogy mi végre volt akkor az egész törvénykezési hercehurca – hiszen ilyen egyesületek szép számmal léteztek korábban is?!

A kérdésre a választ nyilvánvalóan nem a funkciók, hanem a *szimbolikus tartalmak* tartományában leljük meg – összhangban azzal, amit a törvény megalkotásának korábban taglalt (kül)politikai körülményei diktáltak. E körülmények ugyanis leginkább azt kívánták meg, hogy az anyaországi fejleményekre hivatkozva a határon túli magyarság részesévé váljon saját állama politikai intézményrendszerének, továbbá, hogy joga és módja legyen az anyanyelvi oktatás, művelődés, könyvkiadás, kultúra szervezett fenntartására. Márpedig ha jobban belegondolunk, *ez* – és csak *ez* – az a két terület, ahol a Kisebbségi törvény valóban újat alkotott. Az általa életre hívott kisebbségi önkormányzatot a hagyományőrző és kulturális egyesületektől ugyanis éppen az említett két vonás különbözteti meg: az új formáció kikiáltott *közjogi státusza* (ami még akkor is fontos, ha tényleges tartalma eleddig módfelett szerény), valamint az *intézményalapítás* tételesen rögzített lehetősége.

Első pillantásra mindez rendben lévőnek látszik a határon innen szemlélve is. Mert a közjogi státusz „odaítélése” révén többé kétség sem merülhet fel afelől, hogy Magyarországon „a kisebbségek államalkotó tényezők”. Ami meg az intézményalapításra szóló jogosítványokat illeti, azokkal a tehetősebb kisebbségek máris „elismertnek” érezhetik magukat. Hiszen az újonnan deklarált jog révén az általuk létrehozott oktatási és művelődési egységek azonos módon „rendes” állami intézménynek minősülnek, s így „rendes” állami támogatás illeti meg őket. Persze ahhoz, hogy egy helyi kisebbség „saját” óvodát, iskolát, színházat vagy múzeumot alapítson, módfelett gazdagnak kell lennie. Ha nem az, akkor egyszerűen *nem* lesz ilyen intézménye. Igaz, így mintha némiképp sajátos „vagyoni cenzushoz” kötődne a kisebbségi elismerés joga. Ez azonban legfeljebb a való élet teremtette csalóka látszat; mert a jog az *elvi* lehetőséget mindenkinek megadja.

A cigányok azonban mindezen új elvi lehetőségekkel nem csak azért nem igen kezdhettek bármit is, mert közösségeik még elvéve sem „gazdagok”. És nem csak azért nem, mert az önkormányzatok elődjének tekinthető egyesületeik – ha voltak is korábban – nem annyira a hagyományok ápolásával, mint inkább oktatási, foglalkoztatási és szociális támogatások kijárásával voltak elfoglalva. Hanem roma nézőpontból a felsorolt jogosítványok legfőképpen azért üresek, mert éppen azt tételezik fel tisztázottnak, amit tisztázniuk kellene: a közjogi státusszal felruházott önkormányzatok mozgásterét „a kisebbséget érintő” helyi ügyekben. Más szavakkal, a törvény homályban hagyja, hogy – a tételesen felsorolt építészeti, műemlékvédelmi, oktatási, művelődési és hagyomány-

ápolási teendőkön túl – a kisebbségek választott képviselőinek joguk van-e beleszólni a *közösségi együttélés* kultúrájába? Konkrétabban: az „önvédelem” és az „önazonosság megőrzésének” jegyében felléphetnek-e az *életüket* érintő ügyekben is? Így például biztosíthatnak-e szervezett törvényességi védelmet a közösség bántalmazott tagjainak; lehet-e szavuk a helyi szociális rendeletek kialakításában és azok rejtett diszkriminatív tartalmainak kigyomlálásában; beleszólhatnak-e a segélyezés rendjébe és előítéletes gyakorlatába; joguk van-e foglalkoztatási programot követelni közösségük munkanélküli tagjai számára; joguk van-e felülbírálni az óvodai felvétel rendjét vagy az iskolai osztályok tanulói összetételének kialakítását; joguk van-e beleszólni az iskolaigazgatók vagy a helyi egészségügyi intézmények vezetőinek kinevezésébe stb.? Mind ezen tisztázatlanságok persze időről időre zavarokat okozhatnak a „többi” kisebbség helyi fellépése terén is. Mégis, magas fokú integráltságuk és viszonylag előnyös szociális helyzetük miatt konfliktusokra viszonylag ritkán lehet számítani. A cigány közösségek esetében azonban a törvényesített homály a szaporodó helyi ütközéseknek mintegy eleve beépített záloga. Különösen azért, mert a Kisebbségi törvényen kívül nincsenek más jogszabályok, amelyekre a sérelmet szenvedők hivatkozhatnak.

Így azután az általuk képviselt közösség jogait és érdekeit illetően a roma helyi önkormányzatok meglehetősen szűk játéktérben mozoghatnak. A Kisebbségi törvény számukra legfontosabb cikkelyei egyszerűen gumiparagrafusok, amelyeket ki-ki úgy értelmezhet, ahogyan azt jónak látja. A törvény nyújtotta jogosítványok így a mindennapi alkudozás tárgyává válnak, és ahelyett, hogy az eligazodás normatív támpontjait biztosítanák, az önkormányzatok helyi vitáiban többnyire az erőből való többségi elutasításnak szolgálnak alapot. Így áll elő azután az a helyzet, hogy bár az utóbbi évek nagy publicitást kapott többségi–kisebbségi ütközeteiben – Székesfehérváron, Tiszavasváriban, Sátoraljaújhelyen – a helyi roma önkormányzat vezetői is „ringbe szálltak”, a konfliktusok kimenetelének befolyásolására nemigen voltak eszközeik. Lehettek ugyan bátrabbak vagy meghunyászkodóbbak a tekintetben, hogy az adott helyzetekben maguk végül is kinek az oldalára álltak, de döntéseiknek nem volt nagyobb jelentősége bármely más „magánember” fellépésénél. Képviselési mandátumuk ugyanis *éppen ennyire* – és nem többre – jogosította fel őket.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk tehát, hogy a cigányság szemszögéből meglehetősen ellentmondásos – részben kifejezetten veszélyes – következményei vannak annak, hogy a kisebbségi viszonyok törvényi rendezésére nem „a kultúrák egyezkedése” nyomán, hanem más – az ügytől idegen – szempontok szerint került sor. A törvény úgy *tesz*, mintha közjogi státuszt adna, de a hatalom tényleges gyakorlásától valójában távol tartja a roma kisebbségi önkormányzatokat; úgy *tesz*, mintha jogot adna a kisebbségeknek saját intézményeik megteremtésére, de az eszközteleneknek valójában nem biztosít eszközöket;

úgy *tesz*, mintha lehetőséget és teret teremtene a kollektív önvédelemre, de valójában nem alakítja ki az ehhez szükséges hatásköröket.

A látszatok e jogszabályba öntött formáját ideje most már nevének neveznünk: nem más az, mint a többségi társadalom *hazugsága* az ország legnagyobb kisebbségével szemben. A Kisebbségi törvénynek márpedig nem annyira szemet szűrő – és persze könnyen pótolható – joghézagaiban, hanem éppenséggel az általa hordozott üzenet alapvető hazugságában van a legnagyobb veszélye. A veszély természete egyszerre morális és politikai. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy akit becsapnak, az vagy maga is hasonló eszközökhöz folyamodik, hogy visszavágjon, vagy kisémmizése ellen nyíltan lázadni kezd. Ha pedig a jog eszközeivel egy egész kollektívát sértenek meg, akkor az önérzetében megbántott közösségnek nemigen lehet más lépése, mint hogy hangosan új jogért kiált. És éppen ez az, amit a cigányok napjainkban tesznek. Mind türelmetlenebb követelésük a törvénybe „becsempészett” ígérvény – a kisebbségeknek biztosítandó országgyűlési képviselő – valóra váltását illetően abból a tapasztalatból táplálkozik, hogy önkormányzataik „közjogi státuszával” aligha kezdhetnek bármit is.

A sürgetésre előbb-utóbb válaszolni kell. Még akkor is, ha az *igaz* válaszadáshoz újra kell gombolni az egész mellényt, s *alapjaitól* formálni újjá a kisebbségek jogait szabályozó törvényt. A toldozás-foldozás itt ugyanis nem segít: *új* törvényre van szükség. A hazugság e burkolt beismerése azonban még mindig a legkevésbé kockázatos vállalkozás. Biztosan kevésbé kockázatos, mint a még meg sem szilárdított demokratikus intézményrendszer szétzilálása: márpedig az aligha volna elkerülhető, ha a parlament a jövőben az intézményesített korporatizmus kétkamarás rendszerére épülne. És biztosan kevésbé kockázatos, mint a mindennapi élet ellehetetlenítése: márpedig az jól előrevehető, ha többségnek és kisebbségnek egyaránt a cigányügy törvényes rendezetlenségéből fakadó törvénytelen helyi háborúkra kell berendezkednie.

A törvényes rendezés minden bizonnyal hosszú és nehéz folyamat lesz. Mert tartalmának kialakításához valóban elengedhetetlen a „kultúrák megegyezése”. Hogy e megegyezés létrejöhessen, ahhoz persze sok lépésen át vezet az út. Ezek között azonban a „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak szétválasztását lehetővé tévő nyilvános dialógus megteremtése kitüntetett jelentőségű: láttuk, az „önazonosságot” és a kollektív „összetartozást” megjelenítő tartalmak e nélkül nem tisztázhatók. De ha mást nem is, e dialógus kezdeményezésének intézményes keretét a törvény megteremtette a romák számára. A ma még „üres” közjogi státuszú kisebbségi önkormányzatok holnap tartalommal telítődhetnek, s vezetőik felismerhetik bennük az „elismerésért folyó küzdelem” hasznos szervezeti eszközét. Hogy ezt – legalább elvben – megtehessék, ahhoz persze az intézményeknek a többség kezéből a kisebbségébe kell kerülniük. Mert ma nem ez a helyzet: mi, „többségiek” választjuk a *nekünk* megfelelő roma vezetőket *magunknak*. Az elismerés politikája márpedig mind-

addig nem lehet hiteles, ameddig a kisebbségi azonosulás szabad megválasztásának alkotmányos jogát a többség éppen e jog *képviselete* tekintetében korlátozza. A mi legfontosabb gesztusunk ezért az önkorlátozás lehet: a kisebbségi képviselők megválasztásának jogáról egyszerűen le kell mondanunk. Valós tartalma szerint e gesztus persze nem „lemondás”, hanem „nyereség”: a demokratikus jogok tartalmának gazdagítása révén – *mindannyiunk nyeresége*.

Hivatkozott irodalom

- A cigányok Magyarországon. Összeáll.: *Kemény István*, szerk.: *Glatz Ferenc*. Budapest, MTA, 1999.
- Csalog Zsolt*: Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1984. 2.
- Csongor Anna–Szuhay Péter*: Cigánykultúra – cigánykutatások. *BUKSZ*, 1992. 2.
- Ferge Zsuzsa*: A magyar segélyezési rendszer reformja I–III. *Esély*, 1995. 6, 1996.1, 1996.2.
- Fraser, Nancy*: Reply to Iris Young. *New Left Review*, 223.
- Gellért Kis Gábor*: A hecsedli és az alkotmány. *Népszabadság*, 2000. március 17.
- Habermas, Jürgen*: Harcok az elismerésért a demokratikus jogállamban. In: *Multikulturalizmus*. Szerk.: *Feischmidt Margit*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 1997.
- Havas Gábor*: A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, 1994.
- Honneth, Axel*: *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Polity Press, Cambridge, 1995.
- Horváth Ágota*: Törvény és anarchia avagy törvényes anarchia: A Szociális törvényről és az önkormányzati szociális rendeletekről. In: *Az államtalanítás dilemmái. Szociálpolitikai kényszerek és választások*. Szerk.: *Landau Edit* és tsai. Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 1995.
- Kaltenbach Jenő, Dr.*: A kisebbségi jogok parlamenti biztosának megállapításai a foglalkoztatás területén tapasztalható hátrányos megkülönböztetésről, javaslatok, kezdeményezések a diszkrimináció feltárása, megelőzése, megszüntetése érdekében. Budapest, 1998. november.
- Kaltenbach Jenő, Dr.*: A kisebbségi oktatásban jelentkező visszasságok feltérképezése, elemzése. Budapest, 1998. február.
- Kemény István*: Tennivalók a cigányok/tomák ügyében. In: *A cigányok Magyarországon*. Összeáll.: *Kemény István*, szerk.: *Glatz Ferenc*. Budapest, MTA, 1999.
- Kemény István–Rupp Kálmán–Csalog Zsolt–Havas Gábor*: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- Kertesi Gábor*: Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1994. 10.
- Kisebbségszociológia. Szerk.: *Csepeli György*, *Örkény Antal* és *Székelyi Mária*. Budapest, ELTE Kisebbségszociológia Tanszék, 1997.
- Kurdi Zoltán–Tóth Marcell–Vági Péter*: Zalakomár. Munkaközi esettanulmány, Budapest, 1998.
- Magyarország története 1890–1918. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- Loss Sándor, dr.* és munkatársai: Szakértői és Rehabilitációs Bizottságok hatáselemzése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében – 1998. Kézirat, Miskolc, 1999.
- Mishra, Ramesh*: *The Welfare State in Crisis: Social Thought and Social Change*. Wheatsheaf Books Ltd, Brighton, 1984.

- Monitor, 1999. Szerk.: *Szivós Péter–Tóth István György*. TÁRKI, Budapest, 1999.
- A nemzetiségek életkörülményei. KSH, Budapest, 1995.
- Solt Ottilia*: Cigány gyerekek az iskolában. In: *Solt Ottilia*: Méltóságot mindenkinek. Beszélő, Budapest, 1998.
- Solt Ottilia*: Cigányok és cigány gyerekek Budapesten. In: *Solt Ottilia*: Méltóságot mindenkinek. Beszélő, Budapest, 1998.
- Szabó Zoltán*: Diaszpóranemzet I, II, III. In: *Szabó Zoltán*: Diaszpóranemzet. Osiris, Budapest, 1999.
- Szalai Júlia*: A helyi önkormányzatok szociálpolitikájáról. In: Az államtalanítás dilemmái. Szociálpolitikai kényszerek és választások. Szerk.: *Landau Edit* és tsai. Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 1995.
- Szuhay Péter*: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest, 1999.
- Taylor, Charles*: Az elismerés politikája. In: Multikulturalizmus. Szerk.: *Feischmidt Margit*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 1997.
- Vági Péter*: Cigányok Szekszárdon. *Munkaközi esettanulmány. Budapest, 2000.*